

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «**Комплекс наступальної зброї Салтівської культури за матеріалами Верхньосалтівського катакомбного могильника**»

Виконав: студент VI курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 – історія та археологія
Носенкіс Олександр Сергійович

Керівник: к.і.н., доц.
Скирда Валерій Володимирович

Рецензент: к.і.н., доц.
Аксьонов Віктор Степанович

Зміст

Вступ	С. 3
Розділ 1. Джерельна база, історіографія, методико-методологічна база дослідження	С. 7
1.1. Джерельна база дослідження	С. 7
1.2. Історіографія проблеми.....	С. 13
1.3. Методико-методологічна база дослідження.....	С. 27
Розділ 2. Загальна типохронологія комплексу наступальної зброї Салтівської культури	С. 31
2.1. Типохронологія зброї ближнього бою	С. 31
2.2. Типохронологія дистанційної зброї	С. 49
Розділ 3. Особливості комплексу наступальної зброї Салтівського могильника	С. 63
3.1. Особливості археологічної пам'ятки та специфіка її дослідження	С. 52
3.2. Знахідки зброї дальнього бою на Верхньосалтівському могильнику	С. 71
3.3. Знахідки дистанційної зброї на Верхньосалтівському могильнику	С. 81
3.4. Перспективи досліджень в сучасних умовах	С. 85
Висновки	С. 89
Список джерел та літератури	С. 94
Додатки	С. 107

Вступ

Тема озброєння представників Салтівської культури є актуальною для сучасної медієвістики, адже дозволяє глибше прослідкувати не тільки етногенез певних груп населення, що склали культуру, але й зрозуміти місце та роль військової стратегії салтівців у загальноєвропейській картині середньовічної військової справи.

Більшість існуючих робіт спеціального характеру для аналізу наступального озброєння представників Салтівської культури використовують матеріали розкопок з різних територій, мало уваги присвячуючи пам'яткам розміщеним на території України. Разом з тим не можна обійти увагою складу проблему існування великого масиву спеціальних робіт, написаних російськими вченими, зокрема, й на матеріалах розкопок українських фахівців. У цій ситуації вкрай важливо створювати власний історіографічний ресурс. Це – один з векторів актуальності даної роботи.

Окрім декомунізації наукового простору, важливо ревізійонізувати старі роботи, створені на менших вибірках предметів, з позицій комуністичної науки, як то було в період совєцької окупації України тощо. Нині археологія має у своєму розпорядженні більше даних, а також і арсенал сучасних методів для їх аналізу. Тож критична перевірка існуючих типохронологій наступальної зброї та їх співставлення з реальною картиною знахідок із Верхньосалтівського археологічного комплексу є ще одним вектором актуальності даної роботи.

Об'єктом даного дослідження є озброєння Салтівської культури; таким чином, виходячи із специфіки обраної теми, предметом даного дослідження є наступальне озброєння Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Хронологічні межі дослідження зумовлені періодом існування та розвитку Салтівської культури, зокрема, й часом функціонування Верхньосалтівського городища, представники якого сформували унікальний катакомбний некрополь. За твердженням більшості фахівців, цей період обмежений серединою VIII ст. – X ст. Після того городище зазнало занепаду,

відповідно і не можна говорити про розвиток катакомбного могильника, відколи населення покинуло Верхній Салтів.

Територіальні межі дослідження, завдяки специфіці теми, можна визначити у двох вимірах. Загальним є територія розповсюдження представників Салтівської культури в Європі, проте здебільшого дослідження спирається на вузькі межі. Їх можна визначити як територію сучасної Харківської області, адже для досягнення чітких результатів в аналітиці автор використовував порівняння матеріалів з Верхнього Салтова та даних з інших могильників салтівського населення на території Харківщини, що знаходяться в безпосередній близькості до нього.

Мета даного дослідження полягає у аналізі специфіки типохронологічних груп наступального озброєння Салтівської культури. Таким чином, для її ефективного досягнення потрібно вирішити ряд наступних завдань:

Дібрати відповідну джерельну та історіографічну базу дослідження, проаналізувати її;

Вивчити принципи та параметри основних типохронологій, створених вченими ранніх періодів, виділити їх сильні та слабкі сторони;

Враховуючи новітні знахідки археологів, вибудувати найбільш відповідну всім проаналізованим даним типохронологію салтівського наступального озброєння;

На основі вибудованої типохронології проаналізувати знахідки наступального озброєння з Верхньосалтівського археологічного комплексу;

Означити основні риси, специфіку та відмінності від комплексів наступального озброєння, описаних у проаналізованій історіографії як типові для Салтівської археологічної культури;

На основі отриманих даних окреслити перспективи вивчення та значення для сучасної української науки Верхньосалтівського археологічного комплексу як перспективного джерела нових даних про наступальне озброєння представників Салтівської культури.

Віднайти та окреслити ряд проблем та завдань, нагальних для подальшого дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у спробі вибудувати типохронологію наступального озброєння Салтівської культури на превалюючому матеріалі з пам'яток, розміщених на території України. Вони мають власну специфіку, що було ефективно доведено автором на прикладі матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу, що не завжди співпадає з популярною в науці типохронологією, яка виведена вченими з великою увагою до знахідок, що знаходяться на території Росії.

Декомунізація української науки має стати процесом, який відбувається у всіх сферах, відносно всіх тематик. Так і щодо Салтівської культури, яку донедавна називали салтово-маяцькою, додаючи топонім з території Росії, потрібен ревізійнізм та створення нових українських досліджень, аби замінити ними застарілі праці російських авторів, що десятиліттями використовували дані українських археологів для вибудовування тез, вигідних політичним метанаративам.

Саме в протиставленні новітніх українських досліджень, створених на матеріалах, віднайдених українськими вченими, на комплексах, що знаходяться на території нашої держави, застарілим працям, автор вбачає наукову новизну даної роботи.

Відтак, із неї випливає і практичне значення отриманих результатів. Дана робота має практичне значення у якості посібника для всіх, хто вивчає тематику середньовічного озброєння, зокрема, озброєння представників Салтівської культури. Вона може бути використана як посібник для створення наукових статей, монографій, спеціальних праць про озброєння Салтівської культури на території України, адже в ній проаналізовано великий масив зброї, знайденої саме на теренах нашої держави. Крім того, аналіз даних, здійснений в даній роботі, може бути корисним і для написання праць учасниками Малої Академії Наук. Проте першочерговими практичними значеннями даної роботи є такі:

Використання типологій та даних про специфіку фахівцями, що займаються вивченням озброєння Салтівської культури;

Окреслення актуальних напрямків подальшої праці та перспектив розкопок Верхньосалтівського археологічного комплексу саме виходячи з потреб вчених, що займаються історією озброєння та місцем армії представників Салтівської культури на загальноєвропейській військовій мапі.

Структура роботи зумовлена її метою та завданнями. Робота включає в себе вступ, три тематичні розділи, висновки, додатки та список використаних джерел і літератури.

Розділ 1.

Джерельна база, історіографія, методико-методологічна база дослідження

1.1. Джерельна база дослідження

У вивченні озброєння населення Салтівської культури в період від VIII до початку X ст. провідну роль мають поховальні пам'ятки, оскільки саме в них знайдено більшу кількість предметів озброєння. У межах розповсюдження Салтівської культури похоронні пам'ятники представлені могильниками, окремими похованнями та поминальними комплексами. При цьому частина матеріалу з території могильників походить не з комплексів, а є підйомним матеріалом. Окрім поховальних пам'яток, предмети озброєння були виявлені на території поселень як знахідки з культурного шару¹.

Враховувати загальну характеристику поховальних пам'яток Салтівської культури важливо для загального аналізу типологій наступального озброєння її населення. Проте для аналітики цього виду озброєння у Верхньосалтівському археологічному комплексі варто також враховувати специфічні риси цієї пам'ятки та історію її дослідження.

Основна кількість матеріалів, отриманих при дослідженні катакомбного могильника Верхньосалтівського археологічного комплексу, зберігається (або зберігалась) у таких наукових закладах, як: Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова, музей археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, історико-археологічний музей-заповідник "Верхній Салтів" ім. В. О. Бабенка. Превалююча частина знахідок, здійснених за всі роки дослідження пам'ятки та збережених на базі вказаних закладів, уведена в науковий обіг та створює комплекс археологічних джерел для досліджень історії середньовіччя на території України².

¹ Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. // Древности, 1997–1998. Харьков: Бизнес Информ, 1998. С. 218.

² Хоружая М. В., Аксенов В. С. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харьков: Курсор, 2008. С. 19

Складним є питання про загальну кількість досліджених на території могильника поховань. Точно не відомо, скільки катакомб було розкрито до революції. Згідно з одними даними, з 1902 по 1915 роки було розкрито 343 катакомбні поховання, за іншими, з 1900 по 1915 р.р. було розкрито 325 катакомб¹. Після революції В.А. Бабенко проводив «непідзвітні» розкопки катакомб, тому кількість розкопаних поховань та опис інвентарю з них встановити вкрай важко, подеколи – неможливо.

Динаміка дослідження пам'ятки – нерівномірна. Тому й археологічні матеріали, і документація до них подеколи не опублікована, не уведена в науковий обіг або використана фрагментарно, що становить складнощі для джерелознавства та історіографії Салтівської культури в цілому. Зокрема, дослідження проводилися під керівництвом С.А. Семенова-Зусера, Д.Т. Березівця, В.К. Міхеєва, В.Г. Бородуліна, В.В. Колоди, В.С. Аксьонова та ін². Визначити точну кількість поховань, вивчених у цей період також важко, так як у друку було відображено результати не всіх робіт.

У пошуці загальної кількості досліджених катакомб Верхньосалтівського могильника можна звернутися до підрахунків В.С. Аксьонова, за якими за більш ніж вікову історію археологічних робіт, на могильнику було досліджено близько 800 катакомбних поховань³. Дещо інше число було запропоноване А.В. Кригановим, він вважає що вчені за весь час роботи на пам'ятці зафіксували понад 1000 поховань. Ця цифра може не суперечити даним, наведеним В. С. Аксьоновим, оскільки, дійсно, не всі поховання можливо врахувати, спираючись на досвід того ж В. О. Бабенка⁴.

Для порівняння та доповнення інформації з основного для даного дослідження археологічного комплексу – Верхньосалтівського – також

¹ Аксенов В.С. Исследование Верхнесалтовского IV катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. К., 2001. С. 65; Кадеев В.И. Украинский археолог, краевед и этнограф В.А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) // Древности, 1996. Харьков: Бизнес Информ, 1997. С. 144.

² Семенов-Зусер С.Л. Дослідження Салтівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Т. 3. С. 271; Березовець Д.Т. Салтівська культура // Археологія Української РСР. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 3. С. 421; Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1966 г. // Хазарский альманах. Киев-Харьков: Международный Соломонов университет, 2004. Т. 3. С. 213.

³ Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К.: Інститут археології НАН України, 1998. С. 49.

⁴ Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння // Археологія. 1993. №2. С. 52.

використано дані з тих пам'яток, що географічно близькі до нього та відповідають і періоду, і археологічній культурі даного дослідження.

Рубіжанський катакомбний могильник розташований біля с. Рубіжне Вовчанського району, Харківської області. Починаючи з 1962 р. пам'ятник руйнувався під час будівництва та обладнання стрільбища. При розширенні стрільбища 1987 р. дані про зруйновані поховання надійшли до Харківського історичного музею. У тому ж році експедицією, організованою музеєм та очоленою В.Г. Бородуліним, було досліджено 13 катакомбних поховань. Потім, під час проведення земляних робіт на стрільбищі, було зруйновано ще кілька поховань¹. У 1995 р. територію пам'ятника було оглянуто співробітниками Харківського історичного музею, що виявили у водовідвідній канаві 6 могильних плям, п'ять з яких виявилися катакомбами та одне - похованням коня². Із 18 описаних в історіографії катакомб могильника в даній роботі враховано 4 поховання, у яких було виявлено предмети озброєння: 4 сокири.

Старосалтівський могильник. Розташований біля с. Старий Салтів, Вовчанського району, Харківської області, на правому березі річки Сіверський Донець, за 4 км. на південь Верхньосалтівського археологічного комплексу. При земляних роботах частина поховань була зруйнована. Охоронні розкопки у 1982, 1984, 1985 роках проводились експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна, а 1983 р. під керівництвом В.К. Міхеєва. За час робіт на могильнику було досліджено 21 катакомбне поховання³. Для даного дослідження особливу вагу мають 10 катакомбних поховань Старосалтівського могильника, у яких були такі предмети озброєння: 1 шабля, 10 сокир, 3 наконечники стріл, 1 гачок, 2 скоби від сагайдака. В одній катакомбі було виявлено фрагменти накладок на лук.

Сухогомольшанський могильник. Пам'ятка розташована біля с. Суха Гомольша, Зміївського району, Харківської області, на правому березі річки

¹ Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова // Міхеєвські читання. Вип. 2. Харків, 2021. С. 4.

² Там само. – С. 6.

³ Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху Средневековья. Донецк: ДонНУ, 2009. Т. 7. С. 259.

Сіверський Донець. Фортеця, неподалік якої розташовується могильник, була відома ще XVII ст.¹. А сам могильник було відкрито 1973 р. В.К. Міхеєвим. Даний пам'ятник є єдиним на сьогоднішній день повністю дослідженим могильником за обрядом кремації, розташованим у межах території розповсюдження Салтівської культури. Основним дослідником пам'ятника є В.К. Міхеєв, очолював експедицію Харківського університету, яка працювала на Сухогомільшанському могильнику у 1973-1982 рр.².

Всього на могильнику було досліджено 320 поховань, разом із трьома зруйнованими та виявленими у 1973 р., а також 17 речових комплексів. У цій роботі враховано 17 поховань та 8 речових комплексів, які містили такі предмети озброєння: 4 шаблі, 4 скоби від піхв, 1 наконечник піхв, 15 сокир, 5 кистенів, 13 наконечників списів, 14 наконечників стріл, 3 скоби від сагайдака, 1 сагайдак. У двох похованнях виявлено накладки на лук. Також на пам'ятці виявлено 1 уламок шабельного клинка, 1 фрагмент скоби піхв, 1 наконечник списа, 1 кистень, 6 наконечників стріл, 1 сагайдачний гак, знайдені у культурному шарі могильника.

Могильник Кицівка. Пам'ятка розташована біля с. Кицівка, Печенізького району, Харківської області, на правому березі р. Велика Бабка, неподалік її впадання в р. Сіверський Донець. Могильник випадково був виявлений у 2010 р., до цього приблизно з 2007 р. піддавався грабіжницьким розкопкам³. У 2011 р. на могильнику було досліджено 6 поховань кремаційного типу. У цій роботі враховано матеріал з 3 поховань, що містили предмети озброєння: 3 наконечники стріл, 3 скоби від сагайдака. У культурному шарі було знайдено 1 скобу від сагайдака. Крім цього враховано 1 наконечник списа та 1 сагайдак, виявлені та передані дослідникам місцевими жителями.

¹ Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII-X вв. // Хазарский альманах. Киев-Харьков: Международный Соломонов университет, 2006. Т. 5. С. 72.

² Михеев В.К., Дегтярь А. К.Раскопки Сухогомольшанского комплекса // АО. 1974. С. 309.

³ Лаптев О.О. Салтово-маяцкий кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. №4. С. 95.

Красногорівський могильник. Пам'ятник розташований біля с. Червона Гірка, Балаклійського району, Харківської області, на правому березі річки Сіверський Донець. Некрополь досліджувався у 1984-1992, 1994 р.р. Середньовічної археологічної експедицією Харківського держуніверситету під керівництвом В.К.Міхеєва, а також у 2000 р. під час спільної експедиції Харківського історичного музею та Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському національному університеті під керівництвом В.С.Аксьонова¹.

Могильник є біритуальним, на ньому відкриті кремаційні та ямні поховання². Усього було досліджено 312 поховань, з яких 191 ямне поховання та 121 трупоспалення. У цій роботі використовується матеріал з 8 поховань, здійснених за різними обрядами: 4 трупоспалення та 4 ямні поховання. Кремації супроводжувалися предметами озброєння: 2 шаблі, 1 навершя рукояті шаблі, 1 наконечник від піхв, 1 скоба від піхв, 2 сокири, 3 наконечника списи, 19 наконечників стріл, 1 сагайдак, 2 скоби від сагайдака. У ямних похованнях знаходилися: 3 шаблі, 2 сокири, 5 наконечників копій, 17 наконечників стріл, 1 гак. У трьох кремаціях та чотирьох ямних поховання знаходилися накладки на лук³.

Нетайлівський ґрунтовий могильник, розташований біля с. Металівка, Вовчанського району, Харківської області, на лівому березі нар. Сіверський Донець. Пам'ятник виявили Д.Т. Березівцем, який у 1959-1961 рр. проводив розкопки могильника⁴. Після створення в 1961 р. Печенізького водосховища дослідження могильника припинилися і відновилися лише 1991 р.⁵. На 2014

¹ Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 45.

² Там само. С. 47.

³ Аксёнов В.С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка // Хазарский альманах. Харьков: «Каравелла», 2002. Т. 1. С. 6.

⁴ Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII–IX ст. // Археологія, 1983. №43. С. 75.

⁵ Крыганов А.В. Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара: СОИКМ им П.В. Алабина, 1998. С. 358.

р. на Нетайлівському могильнику розкрито 525 ямних поховань¹. У цій роботі розглядається 21 поховання, що містило предмети озброєння: 2 шаблі, 1 палаш, 3 сокири, 12 наконечників списів, 4 кістень, 9 наконечників стріл, 1 сагайдак. Також враховано поховання, виявлене 2002 р. на території селища Нетайлівка. З предметів озброєння у похованні були виявлені 1 шабля, 1 наконечник списа та 1 наконечник стріли².

Відомості про військову справу населення хазарського каганату містяться в письмових джерел. Переважна більшість історичних творів, у яких описується військо хозар або населення хозарського каганату, належить арабським авторам, рідше візантійським та вірменським.

Серед арабських авторів слід відзначити “Записку” Ібн Фадлана, “Золоті копальні та розсипи самоцвітів” ал-Масуді, “Книгу шляхів країн” ал-Істархі, Ібн Хаукаля “Книга шляхів та країн”, “Книгу дорогоцінних намист” Ібн Русте, “Природу тварин” ал-Марвазі, “Прикрасу вістей” Гардизі, “Книгу завоювань” ал-Куфі.

Окремі відомості про військо та військову справу населення Хозарії містяться у праці Костянтина Багрянородного «Про управління імперією» і в «Історії країни Алуанк» написаною, як вважається, вірменською мовою сторицом Мовсесом Каланкатуаці³.

Час написання більшості зазначених вище творів доводиться на період від початку до кінця X ст., тобто на час, для якого фіксується занепад Хозарського каганату. Винятком є твір Гардизі «Прикраса вістей», написання якого випадає на середину XI ст. Тим не менш, у вказаних джерела міститься інформація, що стосується не тільки X в., а й раннього періоду історії Хазарського каганату.

¹ Аксёнов В.С. Погребение №525 Нетайловского могильника (к вопросу о начальном этапе формирования салтово-маяцкой культуры) // Верхнедонской археологический сборник. Выпуск 6. Липецк: Изд-во ЛГПУ, 2014. С. 408.

² Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтовско-венгерских культурных контактах // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье». Воронеж: Изд-во ВГУ, 2009. Вып. 1. С. 23.

³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: «Наука», 1991. 497 с.

Щодо цінності інформації, що міститься у зазначених письмових джерелах, для теми цього дослідження, необхідно підкреслити: дані джерела мають велику вагу, адже містять дані про першу половину X в., тобто про період, що слабо фіксується археологічно стосовно населення Хозарського каганату. Крім того, інформація про озброєння та військову справу стосується в основному населення південних територій каганату і безпосередньо хозар, тому потрібно обережно ставитись до екстраполяції спостережень середньовічних авторів на все населення Хозарії.

1.2. Історіографія проблеми

Процес накопичення та аналізу матеріалів з озброєння та військової справи представників Салтівської культури в період від VIII до початку X ст. відбувався паралельно вивченню археологічних пам'яток різного типу (поселення, могильники тощо) належних цій культурі. Тому розвиток історіографії озброєння та військової справи Салтівської культури неможливо розглядати окремо від історії її дослідження.

Відкриття культури відбулося в 1900 році, відтоді і донині формується масив наукових праць, присвячених всебічному вивченню Салтівської культури. У перші роки після відкриття базою дослідження катакомбного могильника та поселення у с. Верхній Салтів став Харківський університет, що на той час носив статус Імператорського¹.

Зокрема, перші детальні описи городища у Верхньому Салтові та дослідження катакомб з різних ділянок некрополю здійснив першовідкривач культури В. О. Бабенко. Його праці “Розкопки катакомбного могильника в Верхньому Салтові”, “Нові систематичні розкопки Верхньо-Салтівського катакомбного могильника 1908 року” та “Історія пам'яток давньої культури місцевого краю” носять ще емпіричний характер, властивий всім першим публікаціям на нову наукову тематику².

¹ Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. Харьков: «Печатное дело», 1905. С. 547.

² Бабенко В.А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. Т. 3.

Крім того, сучасним вченим варто зважати на те, що Василь Олексійович був ентузіастом з педагогічною освітою, а не професійним археологом. Відтак як його методики польової роботи, так і праця над описами та звітами далекі від академічних стандартів. Проте саме праці Бабенко поклали основу формуванню історіографії, окреслили основні специфічні риси пам'ятки тощо.

Важливою рисою історіографії періоду примусового входження України у склад російської імперії є використання російськими вченими здобутків та матеріалів, віднайдених українськими фахівцями. Так, однією з перших праць, виконаних на матеріалах та звітах розкопок археологічного комплексу в Верхньому Салтові, є дослідження А. М. Покровського “Верхне-Салтівський могильник”, видане в Москві 1905 року¹.

Окремої уваги заслуговує відкриття та вивчення пам'яток, залишених населенням, яке практикувало обряд спалення померлих на стороні. Виділення пам'яток даного типу для населення Салтівської культури відноситься до 1936 р., і пов'язано з розкопками могильника біля с. Нова Покровка. Однак під час Другої світової війни матеріали розкопок було втрачено². Повторно пам'ятник було досліджено у 1949 р. Детально результати описав Ю. Кухаренко у праці “Про деякі археологічні знахідки на Харківщині”, 1951 року, у цій же роботі була дана інформація про комплекс речей схожий на новопокровськими та виявленому у с. Тополі 1891 р.³

Одним з перших детально описав озброєння представників Салтівської культури видатний український археолог Борис Андрійович Шрамко. Саме особливостям знарядь праці та предметів озброєння була присвячена його перша публікація, зроблена ще в 1949 році. Хоча наразі вчені знайшли значну кількість нових матеріалів, що дають змогу ревізійнізувати старі

С. 216–231; Бабенко В.А. История памятников древней культуры местного края. Волчанск, 1940. Рукопись // Архив Волчанского краеведческого музея.

¹ Покровский А.М. Верхне-Салтовский могильник // Труды XII археологического съезда в Харьковѣ в 1902 г. М., 1905. Т. I. С. 465–491.

² Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII-X вв. 306 с.

³ Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. 1951. Вып. XLI. С. 99–108.

погляди на специфіку комплексів озброєння Салтівської культури, дане дослідження Б. А. Шрамка не можна оминати увагою. Дійсно, воно буквально поклато початок спеціальним дослідженням наступальної зброї, в тому числі на матеріалах із Верхнього Салтова. Робота на цьому комплексі стала першим досвідом для Шрамка в розкопках пам'яток Салтівської культури. Саме тому вклад вченого досі є актуальним, в першу чергу, для історіографії¹.

До того часу було зроблено чимало польових досліджень, в тому числі й у басейні Сіверського Донця. Поміж іншим, відкрито кілька кремаційних могильників, поховань та пов'язаних з ними поминальних комплексів, що давали новий матеріал для вчених, у тому числі й про озброєння представників Салтівської культури. Поява нових археологічних матеріалів, що поповнили джерельну базу культури, потребувало нового узагальнення матеріалу².

На жаль, для української науки протягом ХХ ст. ситуація склалася не кращим чином. Багатьох талановитих археологів було репресовано, інших - не допущено до польових робіт або до праці зі знайденими матеріалами. Часто ставалося і так, що найбільш презентабельні і цінні для науки знахідки різних археологічних культур, відкриті на теренах України, перевозилися до росії. Крім того, варто зауважити й про відток архівних матеріалів до москви, що створювало труднощі з їх обробки українськими вченими³.

Тож не дивно, що деякі роботи совецьких вчених не можна оминати увагою і в даному дослідженні. Варто пояснити, що з позицій сучасної української науки цей процес вбачається, в першу чергу, як декомунізаційний і полягає в поверненні наукових здобутків вітчизняній науці. Крім того, праці, створені на матеріалах розкопок, здійснених на

¹ Шрамко Б.А. Орудия производства и оружие салтовской культуры // Пятая студенческая научная конференция, посвященная XI съезду ВЛКСМ: Тез. докл., 3–7 апреля 1949. Харьков, 1949. С. 124–126; Шрамко Б.А. Керамика салтівської культури // Ученые записки ХГУ. 1959. - Т. 100. Труды історичного факультету. Т. 7. С. 241–267; Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харків: Вища школа, 1962. 404 с.

² Шрамко Б.А. Погребения VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. Минск: Наука и техника, 1983. С. 48.

³ Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова. С. 7.

території України, навіть якщо вони провадилися російськими вченими, а артефакти вводилися в науковий обіг поза межами української науки, є важливими для заповнення лакун у історіографії питання.

Зокрема, таке значення для вітчизняної історіографії має праця М. Я. Мерперта. Він проаналізував не тільки типи шабель Салтівської культури, але й дослідив їх еволюцію на широкій вибірці матеріала. Так, саме Мерперт вивів еволюційно-технологічний шлях появи елмані, притаманній частині салтівських шабель, датувавши його VIII ст., що хронологічно збігається із початком розвитку Салтівської культури¹.

Одним з основоположників появи спеціальних праць, присвячених салтівській культурі та, зокрема, озброєнню її представників, став Володимир Кузьмич Міхеєв. Цікаво, що як і значна частина дослідників салтівської культури, від навчався та викладав у Харківському університеті. Крім того, він очолював археологічну експедицію, яка досліджувала пам'ятки салтівської культури, тож науковець досконало знав контекст описуваних ним знахідок.

Деякі питання військової справи населення Салтівської культури були розглянуті В.К. Міхеєвим, у праці, присвяченій головним чином господарству населення Подоння у VIII-X ст. Одним із таких питань став принцип поділу сокир на господарчі та бойові. Так, автор запропонував виділяти господарчі сокири, виходячи з їх знаходження у комплексах з сільськогосподарськими знаряддями². Однак, слід відзначити, що цей принцип не завжди може бути застосований, оскільки у катакомбних похованнях часто сокира знаходиться в парі тільки з ножем, а в кремаціях нерідко зустрічаються складні серпи. Наконечники стріл були розглянуті автором у межах їх застосування під час полювання, а не тільки бойових дій.

¹ Мерперт М. Я. Из история оружия племен Восточной Европы // Советская археология. Т. 23. М., 1955. С. 131–169.

² Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: «Вища школа», 1985. С. 39.

Тим не менш, для сучасної науки особливу вагу мають принципи типологізації матеріалу, використані В.К. Міхеєвим. Зокрема, у основу типології стріл автором було покладено форму пера, а в систематизації кистенів – спосіб кріплення¹. Що стосується наконечників списів, то В.К. Міхеєв звернув особливу увагу на довгі наконечники з двома отворами на пері, найближчі аналогії яким, тільки без отворів, автор знайшов серед старожитностей фіно-угорських племен².

У різні роки значну увагу у своїх наукових працях Міхеєв присвячує аналізу специфіки різних могильників салтівської культури, зокрема, Сухогомольшанського. Крім того, він досліджував не тільки господарство представників цієї археологічної культури чи їх військову справу, але й приділяв увагу аналітиці особливостей поховального обряду. Ці роботи й донині є актуальними для науки.

Значна частина досліджень, що з'являються в совєцький період, носила узагальнюючий характер, висвітлення у них питань військової справи та розгляду окремих предметів озброєння приділялося мало місця. Однак накопичення матеріалу з озброєння населення Салтівської культури призвело до необхідності окремого та ретельного його вивчення та, як наслідок, до появи спеціальних робіт на цю тему.

Однією з перших таких робіт стала стаття А.В. Криганова, присвячена кистеням представників Салтівської культури³. Проте не можна сказати, що ця робота не спиралася на попередній досвід дослідження тематики. Так, Криганов брав до уваги матеріали, опубліковані Міхеєвим. Крім принципів типології, які від запропонованих В.К. Міхеєвим, слід зазначити виявлену автором у цій роботі залежність між матеріалом виготовлення кистенів та територією їх найбільшого поширення⁴.

¹ Міхеєв В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. С. 60; С. 91.

² Міхеєв В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья в VIII–X вв. // Археология славянского юго-востока. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. С. 43–50.

³ Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. 1987. №2. С. 63–69.

⁴ Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. С. 66.

Тяглість традиції та наукового процесу, підкреслена працями Криганова на основі досліджень Міхеєва, вкотре підкреслює той факт, що українська археологія завжди розвивалася власним шляхом, опираючись на власні інтелектуальні потужності. Це робить праці навіть совєцького періода актуальними й донині. Зокрема, це й дослідження Криганова, які згодом розвинулися й доповнилися новими статтями та книгами в період відновлення незалежності України.

Як було згадано вище, відкриття та вивчення кремаційних могильників, залишених частиною населення Салтівської культури, надало дослідникам нові масиви даних, в тому числі і щодо озброєння. При цьому відмінності в наборах зброї, які перебували в кремаційних та інгумаційних (катакомбні, ямні) похованнях Салтівської культури були очевидні. І якщо для населення, що залишило катакомбні та ямні могильники, набори зброї певною мірою вже були охарактеризовані, то стосовно кремацій така робота була вперше зроблена саме А.В. Кригановим, а її результати були викладено в окремій статті¹.

У ній автор спробував вирішити як окремі питання, пов'язані з типологією виявлених предметів комплексу озброєння, так і загальні, що стосуються складу та внутрішньої ієрархії війська населення, що практикувало обряд трупопалення².

Через деякий час друком вийшла ще одна робота вченого, присвячена військовій справі населення Салтівської культури, що залишило катакомбні поховання. А.В. Криганов використав результати розкопок кількох катакомбних могильників, давши коротку характеристику та типологію не лише окремих видів зброї, а й інших предметів, властивих багатьом похованням воїнів: деталі поясної гарнітури та кінської упряжі. Крім цього автором було проведено аналіз військових поховань з метою визначення складу війська. На ширшій джерельній базі ним було підтверджено висновки

¹ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупопаления) // Проблемы археологии Поднепровья. Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1989. С. 98–114.

² Там само. С. 112.

дослідників-попередників про найбільш характерні для «алан» види зброї, зокрема, про бойові сокири. Автор пов'язав їх появу у середовищі розповсюдження салтівського населення з територією Північного Кавказу¹.

Також у роботі піддалась критиці теза російського вченого Н.Я. Мерперта про дружинний характер війська населення Салтівської культури. Одним із висновків автора стала теза про змішаний кінно-піший склад війська населення Салтівської культури, що залишило катакомбні могильники. У цілому, у роботах А.В. Криганова на новому рівні та із залученням нових матеріалів було розглянуто військову справу частини населення представників Салтівської культури другої половини VIII – початку X ст., що практикувало катакомбний обряд поховання².

Через специфіку збереження органічних матеріалів у похованнях та малочисленність знахідок, історіографія вивчення зброї дальнього бою вкрай невелика за обсягом. Проте її вага для науки є вкрай великою. Перша робота, окремо присвячена аналізу залишків складеного лука з поховань Салтівської культури, вийшла лише у 2009 році, але в ній були розглянуті лише знахідки із поховань біритуального Красногорівського могильника³.

Сучасними дослідниками салтівської культури в Україні та, зокрема, Верхньосалтівського археологічного комплексу, є такі вчені як В. В. Скирда, В. С. Аксьонов, М. В. Хоружая, Г. Є. Свистун, О. О. Лаптев. Розглянемо їх вклад в розробку та вивчення тематики.

Актуальними для сучасної науки є дослідження археолога, доцента Харківського національного університета ім. В. Н. Каразіна, Валерія Володимировича Скирди. Саме він протягом багатьох років був очільником археологічної практики студентів на базі Верхньосалтівського археологічного комплексу, у співпраці із В. С. Аксьоновим досліджуючи Верхньосалтівський катакомбний могильник.

Серед інших, варто виділити його працю, присвячену дослідженню Салтівської культури вченими Харківського університета в 1940-1960 роках.

¹ Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 56.

² Там само. С. 59.

³ Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. С. 109.

Крім того, важливим є і дослідження вкладу Б. А. Шрамка в розкопки середньовічних пам'яток, зокрема, й Верхньосалтівського археологічного комплексу. Дослідження археологічної науки в Харківському університеті в період кінця XIX – початку XX ст., здійснені В. В. Скирдою, дають змогу глибше зрозуміти початкові етапи розкопок Верхньосалтівського археологічного комплексу та специфіку зародження і розвитку історіографії теми¹.

В. С. Аксьонов досліджував Верхньосалтівський могильник, на матеріалах розкопок випустив ряд важливих статей, звітів тощо. Зокрема, велику увагу він звернув на поховальний обряд алан, виділивши ряд особливостей могильника у Верхньому Салтові порівняно з іншими подібними пам'ятками археологічної культури як в Україні, так і за її межами в кордонах розповсюдження салтівської культури².

Крім того, В. С. Аксьонов приділив значну увагу історії дослідження Верхньосалтівського археологічного комплексу. Ряд його робіт присвячено дослідженню різних етапів розкопок могильника, специфіці його хронології, обряду тощо. Зокрема, Віктор Степанович виділив основні етапи досліджень, здійснених попередниками на пам'ятці, систематизував розрізнені праці, польові щоденники та звіти археологів, аби отримати цілісну картину сучасного стану дослідженості могильника. Це не тільки дає змогу глибше зрозуміти особливості пам'ятки, але й допомагає сучасним археологам-практикам виділити основні напрямки актуальної роботи, необхідної для охорони, дослідження, порятунку могильника або його окремих зон від руйнувань тощо³.

¹ Скидра В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.; Скидра В. В. Салтовская культура в исследованиях ученых Харьковского университета в 40–60-х годах XX века // LAUREA. Харків, 2007. С. 206–212; Скидра В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харків, 2008. С. 121–131.

² Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова. С. 4–10.

³ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // Российская археология. 2002. № 3. С. 98–114; Аксьонов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологічний літопис Лівобережної України. 2003. №2. С. 95–102; Аксенов В. С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике // Laurea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти

Також варто згадати статтю В.С. Аксьонова, присвячену порівнянню рівня озброєності груп населення Салтівської культури, досліджену на матеріалах Сухогомольшанського і Красногорівського могильників. У своїй роботі автор виділив групи воїнів за таким критерієм, яка склад інвентарного набору зброї, а також зробив висновок про залежність рівня озброєності населення, що залишило по собі Сухогомольшанський і Красногорівський могильники, від близькості до зони конфліктів¹.

Праці М. В. Хоружої, часто написані в співавторстві з В. С. Аксьоновим, доповнюють його дослідження та дають важливу інформацію щодо різних етапів дослідження катакомбного могильника в Верхньому Салтові. Крім того, Майя Володимирівна присвятила частину досліджень демографії населення Верхньосалтівського городища саме на основі матеріалів, отриманих в результаті розкопок могильника, у яких неодноразово особисто брала участь.

Особливу актуальність мають дослідження М. В. Хоружої, здійснені у співавторстві з В. С. Аксьоновим, присвячені визначенню кількості хронологічних ділянок або окремих могильників у Верхньому Салтові. Це питання досі є одним з найбільш важливих у дослідженні специфіки пам'ятки та дає змогу краще зрозуміти її специфіку, різницю між обрядами різних груп населення, що жило на городищі Верхній Салтів, а відтак – і прослідкувати особливості збройного комплексу за поховальним інвентарем².

Не можна оминати увагою вклад у вивчення специфіки поховань Салтівської культури доцента Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, Володимира Васильовича Колоди. У своїх наукових пошуках автор звертав увагу на специфіку ранньосалтівських

професора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы (ред. С.И. Посохов, С.Б. Сорочан). Харьков, 2015, С. 12–17.

¹ Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры; Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры.

² Хоружая М. В., Аксенов В. С. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харьков: Курсор, 2008. С. 19–27; Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Луганск: Шлях, 2005. С. 154–156.

поховань Верхньосалтівського археологічного комплексу, зокрема, висвітлив історію їх дослідження попередниками. Крім того, В. В. Колода досліджував пам'ятки Салтівської культури з Сухої Гомольші та Государева яра, описавши і предмети озброєння.

Вагомими для вивчення специфіки поховальних пам'яток Салтівської культури є вклад археолога, викладача Харківської гуманітарно-педагогічної академії, Геннадія Євгеновича Свистуна. Науковець, зокрема, приділив увагу дослідженням кремаційних могильників Салтівської культури на території Харківської області. Такі дані є важливими для розуміння всього комплексу інвентаря в похованнях різного типу, властивим різним періодам та групам ареалу Салтівської культури¹.

Крім того, велику увагу науковець звернув і на фортифікаційне значення городищ Салтівської культури Сіверодонецького регіону. Дані, опубліковані автором, дають змогу глибше дослідити принципи військової стратегії населення культури, відтак – на матеріалах з могильників точніше та ґрунтовніше проаналізувати комплекси наступального озброєння, виходячи із військової практики населення, що сформувало поховальні пам'ятки періоду².

В цьому відношенні особливу актуальність представляє дослідження автора, присвячене саме фортифікаціям городища Верхній Салтів. У ньому Г. Є. Свистун, використовуючи порівняльні методи та співставлення специфіки Верхньосалтівського городища з іншими поселеннями вказаного періоду та культури, приходять до висновку про наявність спільних рис між такими фортифікаціями, як Верхній Салтів, Мохнач, Коропові Хутори, Вовчанське тощо. Це дає змогу провести аналогії і з озброєнням, вважати його типологію

¹ Свистун Г.Е. Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання». Харків, 2012. Вип. 2. С. 79–89.

² Свистун Г.Е. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне северскодонецкого микрорегиона // Хазарский альманах. Киев–Харьков, 2012. Том. 10. С. 146–158.

та інтенсивність знаходження на вказаних пам'ятках як маркер єдиної військової стратегії¹.

Важливим також є вклад молодого, але перспективного археолога О. О. Лаптева, який досліджував на практиці як Верхньосалтівський могильник, так і інші пам'ятки культури, зокрема, кремаційний могильник біля с. Кицівка. Крім того, актуальність мають і дослідження О. О. Лаптева, присвячені вивченню пам'яток Салтівської культури попередниками. Наприклад, стаття про салтівські пам'ятки Харківщини в дослідженнях І. П. Костюченка у період після Другої світової війни дозволяють внести більше ясності в розуміння інтенсивності польових досліджень повоєнного періоду².

Аналізуючи вклад нового покоління вчених у дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника, не можна оминати увагою праці аспіранта Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, нині - військовослужбовця, Ігоря Володимировича Іськова. Дослідник зробив значний вклад у розкопки катакомб Верхнього Салтова, а також здійснював неодноразові розвідки з метою уточнення меж могильника, періодів його існування, крім того, зробив вклад і у розвідки, пов'язані з поселеннями на території археологічного комплексу. Його стаття, присвячена військовим похованням Верхньосалтівського могильника, є багатообіцяючим початком нового історіографічного періоду в більш ніж віковій історії дослідження Салтівської культури на території Харківської області³.

Але не тільки Харків є потужним центром вивчення Салтівської культури в цілому та, зокрема, озброєння її населення. Яскравим прикладом є роботи співробітника Інституту Археології України Олексія Вікторовича Комара. Його дослідження лежать у площині вивчення місця та ролі салтівського населення у геополітичній системі Європи в середньовіччі. Крім

¹ Свистун Г. Є. Фортифікація городища Верхній Салтів. // Степи Європи в епоху середньовіччя. 2009. С. 459–478;

² Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 року І. П. Костюченка // Древности, 2012. С. 275–290; Лаптев О. О. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. №4. С. 95–109.

³ Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. // Матеріали 36-ї міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених "Краєзнавство в системі історичного знання". Харків, 2019. С. 37–41.

того, він звертає увагу й на передсалтівські періоди, це дає змогу дослідити картину розвитку культури та притаманного їй побуту, військової справи більш цілісно, з позицій семантичних зв'язків з іншими археологічними культурами та народами Євразії середньовічного періоду¹.

Ще одна цікава робота, але вже повністю присвячена військовій справі населення Хазарського каганату, з'явилася в журналі, що виходить у електронному вигляді. У ній розглядаються в стислому вигляді всі з відомих видів зброї, що використовувалися населенням Салтівської культури. Також у роботі порушуються питання складу війська, способи його формування, фортифікаційні споруди та їх функціональне призначення. Досліджуючи кистені, автори піддають критиці класифікацію, запропоновану А.В. Кригановим, у його роботі, присвяченій окремо даному виду зброї. Крім цього піддається сумніву твердження дослідників про тотальну мілітаризацію населення Салтівської культури, зроблене, в тому числі, на основі знаходження кистенів та іншої зброї у жіночих похованнях².

Деякі інші висновки, зроблені авторами статті, або мало аргументовані, як, наприклад, твердження про широке використання салтівцями щитів. Або ж вони потребують додаткової аргументації: зокрема, висновки про підрахунок чисельності війська, доступного хозарам. Зрозуміло, що весь спектр порушених авторами проблем неможливо повністю висвітлити в рамках однієї статті, тому не дивно, що автори створили «полегшений» варіант своєї роботи, оформлений у науково-популярному стилі. Варто зауважити, що враховуючи питання актуальності популяризації спадщини Салтівської культури в сучасній Україні, статті такого стилю вкрай важливі для історіографії³.

Вагомим внеском у вивчення населення північно-західних областей Хозарії стала робота А.А. Тортики. У ній автор, спитаючись на дані

¹ Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*, 1999. № 2. С. 111–136.

² Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата [Электронный ресурс] // Восточноевропейский археологический журнал. 2000. №2. Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.

³ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вказана праця.

археологічних та письмових джерел, розглянув місце лісостепового Подоння-Приднєччя у Європі епохи раннього середньовіччя. У роботі було окреслено широкий спектр питань, пов'язаних з економічним та соціальним життям населення північно-західних територій Хозарського каганату, зокрема, А.А. Тортика приділив увагу і військовій справі¹.

Так серед спостережень автора заслуговує на увагу теза про військово-прикордонну функцію населення Доно-Донецького лісостепу як «своєрідного натурального податку» хозарському уряду [Тортика, 2006. С. 206]. Однак така ситуація, на думку автора, могла бути характерна для раннього періоду, тоді як до середини-кінця IX ст. на північно-західних територіях Хозарії сформувалася відносно самостійна військово-племінна структура².

Цікавими є підрахунки військового потенціалу населення Хозарії – А.А. Тортика визначав його у 5-15 тис. воїнів, проте досить великий розкид цифр говорить про достатню суб'єктивність даної оцінки, на що вказує сам автор³.

2012 року вийшла стаття українських дослідників І. В. та А. М. Голубєвих, присвячена однолезовій зброї з довгим клинком у кочівників VII-VIII ст.. Досить нейтральна назва «однолезова зброя з довгим клинком» пояснюється, мабуть, тим, що автори розглядають як палаші та шаблі, так і перехідні форми між ними. У цій статті пропонується алгоритм опису та вимірювання клинків, розроблений авторами. Також у роботі дається типологія перехресть ранньосередньовічних клинків. На основі відмінностей у конструкції клинка, ефесу та перехрестя автори наводять загальну типологію однолезових кочівних клинків VII-VIII ст.⁴

Крім цього, у статті дається хронологія перехресть клинків VII-VIII ст. і ряд цікавих спостережень, зокрема: що викривлення ефесу палаша було

¹ Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 2006. 553 с.

² Там само. С. 224.

³ Там Само. С. 141.

⁴ Голубев А.М., Голубева І. В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. // Археологія. 2012. №4. С. 42–54.

поштовхом до появи шаблі; що форма кінців перехрестя відбивала ранг та статус власника клинка¹.

У той же період вийшло друком монографічне дослідження А.В. Криганова, в якому розглядається військова справа кочівників Північного Причорномор'я у період з кінця IV ст. на початок XIII в. [Криганов, 2012]. У своїй роботі автор докладно аналізує склад озброєння, наводячи типологію кожного виду зброї. Крім зброї автором розглядаються предмети амуніції воїна та захисне спорядження. Окрему увагу А.В. Криганов приділив вивченню фортифікації в межах окремих регіонів досліджуваної ним території.

Також, враховуючи дані письмових джерел, автор розглянув стратегію та тактику ведення бойових дій кочівниками Північного Причорномор'я у різний час. Крім того, вчений робить висновки про високу вартість луків та їх розміщення у могилах лише знатних воїнів².

Також А.В. Криганов дійшов висновку, що сокири та кистені з'являються і поширюються у кочівників Північного Причорномор'я з середини – другої половини VIII ст., що було пов'язано, насамперед, із впливом Салтівської культури³. Необхідно наголосити на сумніві автора щодо інтерпретації деякими дослідниками залишків кольчужного плетіння, знайдених у похованнях Салтівської культури, як частин кольчуг. Загалом, не можна не відзначити широкі хронологічні рамки дослідження та широкий спектр питань щодо озброєння та військової справи населення південного сходу Європи, у тому числі салтівського часу (друга половина VIII – початок X ст.), розглянутих автором у цій роботі⁴.

Лише з другої половини 80-х років. XX ст. ми фіксуємо прояв спеціального інтересу до теми озброєння та військової справи населення Салтівської культури. З'явилися роботи, присвячені як окремим питанням у вивченні озброєння та військової справи або розгляду різних видів зброї, так

¹ Там само. С. 52.

² Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. Суми: «Просвіта», 2012. 232 с.

³ Там само. С. 68.

⁴ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья. С. 59.

і характеристикам військового потенціалу населення окремих салтівських поселень.

Загалом можна сказати, що за більш ніж вікову історію вивчення Салтівської культури було накопичено значний матеріал по озброєнню та військовій справі носіїв цієї культури. Однак початок спеціального вивчення озброєння салтівців належить до досить пізнього часу – 80-ті рр. ХХ ст. Зокрема, тому на сьогоднішній день ми маємо нерівномірний ступінь вивченості різних предметів озброєння та недостатню освітленість деяких проблем у вивченні військової справи населення Салтівської культури в період від VIII до початку Х ст. Наприклад, все ще бракує даних щодо соціальної стратифікації війська, складу війська. Ревізіонізму та уніфікації потребують існуючі типології та хронології предметів озброєння. Залучення нових джерел дозволить сучасному поколінню фахівців наблизитись до вирішення даних проблем.

1.3. Методико-методологічна база дослідження

Методологічна база дослідження обумовлена метою та набором завдань. Перш за все, було використано загальнонаукові методи, наприклад, аналіз, опис, порівняння, співставлення, індукцію, дедукцію, тощо. Динамічний, структурно-системний метод також актуальні для даного дослідження. Методологічні принципи системності, історизму та об'єктивності дали змогу створити виважене підґрунтя для дослідження, щоб досягти прозорості та історичної точності під час вирішення поставлених завдань. Спеціальні історичні принципи, серед яких особливу вагу мають всебічність, багатовекторність, плюралізм, допомогли ефективно та глибоко використати наукові досягнення та джерельну базу для досягнення мети даної роботи.

У роботі використовувалися основні традиційні методи історико-археологічного дослідження: типологічний, аналітичний, статистичний.

На першому етапі було здійснено підбір матеріалу, що несе інформацію про озброєння та військову справу населення Салтівської культури у другій половині VIII – початку Х ст.

Наступним етапом була розробка типології кожного предмета озброєння, врахованого у цій роботі. На цьому етапі був використаний типологічний метод. Дослідження хронології різних типів озброєння з пошуком аналогій та визначенням характеру їх зв'язків з предметами, що вивчаються зумовили застосування аналітичного методу.

Під час наступного етапу роботи було проведено визначення ролі предметів озброєння як джерела щодо не лише військової справи, а й матеріальної культури населення Салтівської культури у другій половині VIII – на початку X ст. загалом. Під час вивчення соціальної диференціації війська, і навіть при виявленні наборів озброєння, знайшли застосування методи багатовимірного статистичного аналізу: факторний та кластерний.

Багатовимірні статистичні аналізи є одними з тих сучасних методів дослідження, які не були доступними попереднім поколінням археологів. Проте і їх використання в археологічній науці зумовлено тим фундаментом, який розбудовували вчені раніших періодів завдяки широкому використанню математичних методик у статистичному дослідженні археологічних даних.

Зокрема, факторний аналіз є необхідним для створення стійких маркерів що вказували б на комбінації поховального інвентаря, властиві воїнському прошаркові. Завдяки цьому, стикаючись навіть з пограбованим, зруйнованим похованням, можна використати аналіз за наявними маркерами щоб визначити належність мерця до військового прошарку населення Верхньосалтівського городища. Факторний аналіз є видом статистичної аналітики який дозволяє отримати специфічний результат: всебічний опис аналізованого предмету чи комплексу предметів, який разом з тим є максимально стислим та лаконічним. Саме це є особливо цінним у використанні факторного методу в процесі аналізу предметів наступального озброєння, знайдених на Верхньосалтівському городищі та катакомбному могильнику.

Кластерний аналіз – математична процедура, що дозволяє на основі схожості кількісних значень кількох ознак, властивих кожному об'єкту (наприклад, випробуваному) якоїсь множини, згрупувати ці об'єкти у певні

класи, або кластери. Його часто використовують для різноманітних таксономічних завдань в різних науках. Для археології кластерний аналіз також є цінним методом, що дозволяє вибудувати типохронологічні групи за спільними ознаками елементів наступального озброєння. Багаточисленні групи озброєння з типовими предметами потребують саме такого лаконічного але ґрунтовного аналізу, який забезпечується статистичними методами обробки.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що джерельна база для дослідження наступального озброєння як Салтівської культури в цілому, так і на Верхньосалтівському археологічному комплексі зокрема, є досить повною та презентабельною. Проте варто зауважити, що тільки поповнення колекцій завдяки новим практичним дослідженням дозволить створити більш глибоку джерельну базу та досконаліше проаналізувати специфіку озброєння представників вказаної культури.

Історіографія, присвячена питанню, напряду залежить від динаміки дослідження пам'ятки. Тож можемо помітити що її активне поповнення новими дослідженнями пов'язане із новими сезонами археологічних досліджень Верхньосалтівського комплексу. Вивчення тематики починається буквально з відкриття культури у с. Верхній Салтів, поступово історіографія поповнюється новими статтями, монографіями та матеріалами, викладеними у загальних працях. Проте спеціальні праці, присвячені, зокрема, озброєнню представників Салтівської культури, з'являються тільки у другій половині ХХ ст., ставши масовим явищем до середини 1980-х років.

Новітнє покоління археологів використовує два підходи до вивчення озброєння Салтівської культури. Перший з них полягає в перегляді тез та гіпотез, висунутих попередниками. Так званий ревізіонізм в науці пов'язано не тільки з декомунізацією інтелектуального простору, але й із необхідністю перевірки старих даних через призму нових знахідок. Другий підхід базується на використанні нових методик. Це, в тому числі, аналізи, пов'язані із комп'ютерними технологіями.

Зважаючи на актуальність дослідження Салтівської культури у контексті розвитку всієї Європи епохи середньовіччя, можна висловити припущення що таких робіт буде більше, адже саме зараз українська наука переживає підйом популярності.

Розділ 2. Загальна типохронологія комплексу наступальної зброї Салтівської культури

Предмети озброєння, виявлені на пам'ятниках, залишених представниками Салтівської культури в період від другої половини VIII до початку X ст., відносяться до зброї ближнього та дистанційного (дальнього) бою. Зброя ближнього бою включає: клинкову зброю (шаблі, меч, палаш, кинджали) та предмети, що відносяться до нього (скоби та наконечники від піхов, навершя руків'їв); сокири; наконечники списів; кистіні. Дистанційне озброєння включає в себе луки (кістяні або рогові накладки від них), наконечники стріл та деталі сагайдаків (скоби, петлі, гаки).

2.1. Типохронологія зброї ближнього бою

Аналізуючи комплекс озброєння ближнього бою Салтівської культури, можна виділити окремі типи зброї, зокрема:

Клинкова зброя

Бойові сокири

Наконечники списів

Кистені (кийки)

Клинкова зброя є найбільш вивченим видом зброї представників Салтівської культури від VIII до початку X ст. До даної зброї відносяться шаблі, палаші, мечі та кинджали. Із засобів ведення бою саме клинкова зброя найчастіше привертала увагу дослідників Салтівської культури¹.

Найбільш характерною клинковою зброєю можна вважати, на думку більшості дослідників, саме шаблю. Однак важливо розуміти специфіку типології, адже часто фахівці застосовують різні критерії для визначення ранньосередньовічної шаблі. Однією з причин цього міг бути поступовий розвиток мечів по всій Євразії, наслідком чого була поява дуже близьких форм палашів і шабель. У зв'язку з цим у спеціальній літературі можна зустріти «гібридні» назви, наприклад, «шабля-палаш». Окрему проблему визначення та уніфікації знахідок шабель становить випрацювання чітких термінів у історіографії, адже часто автори досліджень впроваджують ті назви, які зручні їм та не пов'язані з термінологією інших матеріалів.

¹ Голубев А.М., Голубева І. В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. С. 50.

Зокрема, мова йде про популярний у сучасній історіографії термін “хозарська шабля”, впроваджений совєцькою вченою Г. Ф. Корзухіною. До нього авторка відносила як прямі, так і слабкозігнуті шаблі, що додатково утруднює роботу сучасних фахівців з історіографії та археології¹.

На відміну від Корзухіної, українські фахівці О. В. Комар та О. В. Сухобоков виводять термін “хозарський тип шаблі”, яким означається ранній тип даного виду озброєння. На думку дослідників, цей тип є перехідним, саме тому він несе у собі ознаки як шаблі, так і палаша².

Що ж до відмітних ознак шаблі, то А.В. Криганов відзначав як такі наявність вигнутого клинка і нахилу рукояті, однак остання ознака зустрічалася і у палашів³. Часто вчені вважають відмінністю ранньосередньовічної шаблі від палаша власне наявність нахилу руків'я. Разом з тим, нахил рукояті можна вважати і другорядною ознакою. А.М. Голубєв та І.В. Голубєва основною ознакою шаблі, що відрізняє її від палаша, вважають кривизну леза⁴. У той же час ряд вчених виділяє групу «прямі» шаблі без вигину леза. Таким чином, сучасним археологами потрібно уніфікувати визначення шаблі як одного з ключових видів зброї ближнього бою. Найпростіше це зробити, ретельно розглянувши функціонал, що сформований призначенням зброї.

Як відомо, особливістю шаблі є ріжучий або січний удар. Тобто, щоб ідентифікувати той чи інший меч як шаблю, необхідно знати, чи можна завдати їм посіченого удару. Безумовно, до шабелів відносяться клинки, лезо яких має вигин. Але постають певні складнощі. Наприклад, визначення прямих мечів, руків'я яких має нахил у бік леза. Адже відомо, що нахил рукояті до леза дозволяє значно посилити січний удар шаблі. Однак, деякі клинки з нахиленим до леза руків'ям не мають вигину полотна. У цьому випадку залишається незрозумілим функціональне призначення вигину руків'я у бік леза. Як нам здається, вирішити питання віднесення деяких

¹ Голубєв А.М., Голубєва І. В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. С. 51.

² Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

³ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 91.

⁴ Голубєв А.М., Голубєва І. В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. С. 48.

прямих однолезових клинків до шабелъ можна лише експериментально. Проте для українського простору експериментальна наука в сфері археології поки що є новаторською та потребує розробки базових засад, принципів, методик тощо¹.

Безпосередньо від проблеми визначення того чи іншого клинка як палаша або шаблі залежать погляди дослідників на питання, пов'язані з шаблею, такі як місце та час появи цієї зброї у східноєвропейських землях. Існує два ключових погляди на генезу шаблі у вказаному періоді. За однією з них виникнення шаблі не можна пов'язати з певним місцем чи населенням. Зокрема, вважається що основою для виникнення шаблі став кавалерійський сарматський меч, тобто територія створення нового виду озброєння могла включати в себе як азійську, так і європейську. За іншою теорією, шабля виникла на східних територіях Євразії та була принесена у європейську частину континенту кочовими племенами.

Так чи інакше, але в питанні періоду широкого розповсюдження шаблі на території Європи вчені більш одностайні. За думкою О. В. Комара та О. В. Сухобокова, це VII-VIII ст. Що більш пізні роки вказаного періоду досліджувати, то більшу популярність та розповсюдженість шабелъ зустрінемо².

У більш ранні періоди шаблі ще носять перехідні риси, зокрема є елементи схожі на ключові елементи палаша. Разом з тим, розглядаючи типохронологію шабелъ Салтівської культури на всій території її розповсюдження, не можна не підкреслити неоднорідність використання клинкової зброї в цілому. Так, однолезні та дволезні клинки продовжували співіснувати до кінця VIII ст. Також у степовій східноєвропейській зоні співіснували шаблі та мечі, що підтверджується археологічними даними.

Щодо типохронології шабелъ населення Салтівської культури, то дослідники звертали увагу, перш за все, на параметричні характеристики, такі як кривизна клинка та його довжина, а також на форму перехрестя та

¹ Мерперт М. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. С. 132.

² Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 111.

руків'я. На думку совєцьких вчених, салтівські шаблі відносилися до однієї групи слабкозігнутих короткокінцевих, але на основі відмінностей у оформленні перехресть та руків'я виділялися окремі типи. Також вчені совєцького періоду розділяли клинки на умовні групи за критерієм їх довжини, ця тенденція й донині використовується частиною сучасних вчених¹.

Проте зміна довжини шаблі та кривизни її клинка, доведені на матеріалі різних територій, в цілому проходила повільно. Відтак застосовувати цей умовний поділ можливо лише в цілому для розгляду еволюції форми шаблі. Але не завжди можна сказати, що довга шабля є пізньою по відношенню до короткої, про що свідчить знахідка на Нетайлівському могильнику².

Загалом про схожість параметричних показників ранньосередньовічних шабел говорить той факт, що А.В. Криганов відніс шаблі другої половини VIII – середини X ст. за ступенем кривизни леза та довжиною до одного варіанту. У той же час нерівномірність і хитка динаміка процесу розвитку шаблі була простежена на матеріалі пізніх кочівників східноєвропейських земель³.

Виходячи з цього, на думку сучасних дослідників, більш мінливим елементом шаблі в типологічному та хронологічному відношенні порівняно з кривизною та довжиною леза було перехрестя. Типи перехресть виділяються за загальною формою та формою кінців. Усього можна виділити шість типів, які об'єднуються в три групи. Проблемою аналізу перехресть для дослідження еволюції шабел є те, що не на всіх знахідках зброї збереглися вказані елементи.

Група 1 включає шаблі з потовщеними в центральній частині перехрестями без випуклих кінців. До неї входять:

Тип 1. З ромбічним виступом в центральній частині та розширеннями на кінцях.

¹ Шрамко Б.А. Орудия производства и оружие салтовской культуры. С. 124.

² Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2. С. 25.

³ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 54.

Тип 2. З двома трикутними виступами в центральній частині. Знахідки є на території Велико-Тарханської пам'ятки а також в матеріалах поховань дунайських болгар.

Тип 3. З одним трикутним виступом в центральній частиною. Відомі шаблі з такими перехрестями на території Північно-Західного Кавказу та Передкавказзя.

Група 2 включає в себе перехрестя з плоскими кінцями. До неї включено наступні типи:

Тип 1. З кінцями округлої форми. Зустрічаються серед знахідок пам'ятки Мидлань-Шай, також є найбільш розповсюдженим типом середньовічних угорських шабельних перехресть.

Тип 2. З кінцями трилисникоподібної форми. Зокрема, відомі знахідки на могильнику Дюрсо.

Група 3. Брусоподібні перехрестя. В дану групу входять також 2 типи елементів шабель:

Тип 1. Прямокутної форми. Відомі знахідки на території Удмуртії.

Тип 2. Зі звуженими кінцями. Такі шаблі досліджено в кремаційних похованнях Північно-Західного Кавказу, а також на території Південного Уралу в період IX ст.¹

Виходячи з цього, можна припустити існування різних традицій у виготовленні перехресть щонайменше у носіїв катакомбного та кремаційного обрядів поховання. При дослідженні клинкової зброї окремої уваги заслуговують деталі піхв – скоби та наконечники, а також навершя руків'їв. Перелічені предмети не завжди зустрічаються у комплексах із шаблями. Зокрема, часто вони лежать у похованнях, де шаблі взагалі немає, це значить, що піхви поклали небіжчику замість реальної зброї за різних причин. Часто елементи піхов не прослідковуються належним чином у похованнях через особливості ґрунтів та ґрунтових вод, тому дослідити їх вкрай важко. Це неминуче впливає і на дослідження типології піхов, саме тому якщо брати

¹ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата; Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 71.

загальну типохронологію шабелів Салтівської культури, знахідки, пов'язані з піхвами, будуть неілюстративними та недостатньо презентабельними не тільки для створення окремої типології шабелів, але й для доповнення існуючих¹.

У похованнях шаблі та їх рештки зазвичай перебувають у комплексі з іншою зброєю: сокири, наконечники списів, кистені, предмети стрілецької амуніції (накладки на лук, деталі сагайдака, наконечники стріл), деталі кінської упряжі (збруя, стремена, вудила, начільник).

У катакомбних похованнях клинки, якщо не брати до уваги ножі, найчастіше були знайдені в комплексі з сокирами, у кремаційних та ямних похованнях – з наконечниками списів. На думку дослідників, клинкова зброя найчастіше зустрічається в похованнях, що також містять у своєму інвентарному комплексі елементи кінської зброї. Це дозволяє зробити припущення, що шаблі пов'язані з кавалерією та були популярним типом озброєння саме для цього роду військ представників Салтівської культури².

На окремий розгляд заслуговує питання про кинджали і бойові ножі. У похованнях, залишених населенням Салтівської культури наймасовішою знахідкою є ножі. Питання про віднесення ножів до зброї досі не вирішено і навряд чи варто очікувати її остаточного рішення, тому що теоретично будь-які ножі могли бути використані у бою. Ножі знаходять як у чоловічих, так і в жіночих похованнях. Саме тому так само справедливим буде твердження, що ножі використовували і в побуті, не корелюючи їх за типологією.

На думку дагестанського археолога М. Г. Магомедова, ножі та кинджали в похованнях могли використовуватися не у якості бойової зброї, а у якості оберега, несли певні (невстановлені сучасною наукою) сакральні функції. Цю думку також розділяє і А. В. Криганов: він спростовує теорію про “метальні ножі” Салтівської культури, аналізуючи конструкцію та якості знайдених в похованнях предметів. Відтак, ножі представників Салтівської культури не мали якостей, необхідних для метальної зброї та були

¹ Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. С. 114.

² Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. С. 100.

побутовими з можливими обереговими функціями в інвентарному комплексі¹.

Дискусія про визначення кинджала та його відмінності від побутових ножів довго точилася серед науковців. Але найбільш притомною та дієвою видається теорія про наявність у бойовій зброї, зокрема, у кинджалів, перехрестя для упору долоні. Відтак теорії про довжину ножа чи кинджала як визначного критерія його бойового використання видаються неприйнятними.

Якщо шаблю можна назвати найпопулярнішою із клинкової зброї Салтівської культури, то найрозповсюдженішою зброєю ближнього бою по праву вважають бойові сокири.

Аналізуючи цей тип зброї, важливо врахувати його семантику. Бойові сокири відрізняються від побутово-робочих за цілим рядом критеріїв, зокрема, описаних А. В. Кригановим. Так, розділяють бойові та побутові сокири на основі таких рис, як: вага, загальні розміри, розмір обушного отвору, форма обуху, наявність орнаменту. Крім того, ряд вчених виводить окрему групу універсальних, побутово-бойових сокир. Ця група знахідок не має виразних рис, що дозволили б співставити їх із суто бойовими сокирами².

Проте на думку більшості вчених, проблема визначення такої зброї близька до питання визначення функціоналу ножів та кинджалів: апріорі будь-яку сокиру можливо було використати як для оборони чи нападу, так і для дрібних побутових задач що не потребують інструменту із виразною специфікою. Відтак немає необхідності виводити сокири без виразних ознак тої чи іншої призначеності в окрему змішану універсальну групу. Це тільки ускладнить дослідження типохронології і не дасть унікальних матеріалів через неможливість дослідження того, як саме в минулому використовувався той чи інший екземпляр насправді.

¹ Магомедов М.Г. Происхождение сабель Верхне-Чирюртовского курганного могильника // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. М.; Ставрополь, 2008. Вып. VIII. С. 150.

² Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 54.

Загалом, щодо сокир Салтівської культури, то існуючі типології враховують стандартний набір ознак. Їх створюють, опираючись на особливості таких елементів зброї, як форма леза та форма обуху. Зокрема, В. К. Міхеєв розділяв сокири на вузьколезові та широколезові. Проте він досліджував здебільшого саме ті екземпляри, що можуть бути віднесені до побутових. На відміну від нього, А. В. Криганов аналізує типологію бойових сокир, враховуючи комплекс критеріїв: типи вивів за шириною леза, а підтипи – за формою обуху¹.

О. В. Комар та О. В. Сухобоков проаналізували сокири, що використовувалися населенням Хозарського каганату, також розділяючи на типи за параметрами леза, а на підтипи - за параметрами обуху. Не тільки довжина, але й форма леза враховувалася вченими у побудові власної типології сокир Салтівської культури².

Можна відзначити, що сокири Салтівської культури аналізувалися та розділялися у певні групи за методиками, властивими іншим періодам дослідження різного населення території України. Зокрема, важливі напрацювання з вивчення зброї Русі були використані як А. В. Кригановим, так і О. В. Комаром у виділенні критичних маркерів побудови типологій зброї Салтівської культури. Крім того, ряд учених використав досвід типології болгарських сокир. В усіх випадках вченими враховувалася не тільки форма та довжина леза та особливості обуха, але й параметри щоковиць сокири. Проте цей критерій виявився некритичним та недостатньо інформативним для аналізу салтівських сокир, тому щоковиці не враховувалися у більшості праць³.

Варто зауважити, що при наявності різних критеріїв побудови типології сокир, основним з них прийнято вважати форму леза. Саме за нею створено більшість типологій. Враховуючи технологію виготовлення сокир населенням, що представляло Салтівську культуру, очевидно що на форму

¹Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. С. 98; Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 55.

²Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

³Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). С. 99.

леза впливала підпровушна виїмка. Розглянемо основні типохронологічні групи сокир Салтівської культури за новітніми дослідженнями:

Група 1. З лезом без підпровушної виїмки.

Група 2. Лезо з однією підпровушною виїмкою.

Група 3. Лезо з двома підпровушними виїмками¹.

Як всередині окремих груп, так і в міжгруповому аналізі сокир за лезами існують також вторинні ознаки, які варто враховувати при віднесенні до того чи іншого типу. Зокрема, вчені спираються на ступінь відтягнутості леда до топорища, форму виїмки та її розташування, форма зовнішнього краю підпровушної частини сокири.

Таким чином, за формою обуха можна виділити два типи сокир:

Тип 1. Розширені “коркоподібні” чи “грибоподібні” обухи.

Тип 2. Обухи без розширення або пласкі.

Також можна виділити два основні підтипи для повноцінного та всебічного аналізу типів сокир за параметрами леда:

Підтип А. Без нахилу в бік топорища.

Підтип Б. З нахилом у бік топорища.

Аналізуючи обухи сокир як один з ключових параметрів для побудови типохронології, варто зауважити, що вторинні параметри не менш об’ємні та важливі, ніж параметри для аналітики леда. Серед них ключовими є: переріз, форма платформи, розширення обуха від вушного отвору, наявність орнаментаци².

Загальною проблемою виведення всіх критеріїв окремих груп сокир варто вважати те, що всі їх одночасно використати на обмеженому матеріалі неможливо. Враховуючи всі особливості, вчені зіткнуться з проблемою, коли кожна окрема знахідка буде становити собою окрему таксономічну одиницю. Тож більшість дослідників виділяє для себе один-два ключових та стільки ж допоміжних критеріїв, створюючи типологію на їх основі³.

¹ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). С. 98.

² Так само. С. 100.

³ Мерперт М. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. С. 141.

Про положення сокир у похованні ми можемо судити, спираючись здебільшого на результати розкопок катакомбних могильників, частково ямних. Так у переважній більшості випадків сокири знаходилися праворуч від похованих: біля голови, плечової кістки, кисті, коліна, ступнів. Рідше сокири були виявлені ліворуч від похованого. Цікаво, що найбільш розповсюдженою групою сокир на основі вже уведених у науковий обіг знахідок, є сокири з одною підпровушною виїмкою. За положенням леза серед усіх груп, відомих науці, превалюють сокири із нахилом до топорича.

У тісному зв'язку з висновком про існування у частини населення Салтівської культури усталеної традиції виготовлення сокир перебуває питання про генезу даної зброї в середовищі аналізованої культури. Відомо, що у передсалтівський час бойові сокири не були поширені на території, яку потім зайняли представники Салтівської культури та у сусідніх регіонах. Так, у Поволжі у похованнях новинківського типу VIII ст. відома лише один сокира, і та віднесена до знарядь праці.

У волзьких болгар сокира з'являється у VIII ст. Відомо, що у старожитностях ломоватівської культури сокири з виїмкою виникають наприкінці VIII-IX ст. Дещо раніше, приблизно в другій половині VII ст., Сокир-чекан з'являється в давньомордовських могильниках. Рідко зустрічаються сокири в давньотюркських комплексах на Алтаї, де їхня поява відноситься до кінця I тис. н.е¹.

Виходячи з цього, більшість сучасних вчених схильні пов'язувати поширення вказаних типів сокир з переселенням груп носіїв катакомбного та кремаційного обрядів поховання з території Передкавказзя в лісостепове Подоння, що підтверджують численні аналогії розглянутим сокирам саме у матеріалах Північного Кавказу та Передкавказзя. Північнокавказьке походження сокир салтово-маяцької культури виводиться, зокрема, українською археологинєю В. А. Іллінською, яка вказувала на потужні центри виробництва зброї в цій місцевості в епоху бронзи. Також вчена

¹ Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья в VIII–X вв.. С. 44.

вважала, що традиції та технології виготовлення сокир у цих фахових центрах існували ще з часів скіфських сокир¹.

Після великої хронологічної перерви після скіфської ери сокири починають поширюватися на Північному Кавказі лише із VI ст. і особливо широко вони представлені у пам'ятниках аланської культури. Враховуючи етнічні особливості цього ареалу, А.В. Криганов вважав за можливе відводити головну роль у поширенні сокир не аланам, а «аборигенному населенню» Північного Кавказу, проте якому саме автор у своїй роботі не вказав². Дійсно, не виключено, що алани могли запозичувати сокиру у автохтонів, проте широке поширення цього виду зброї на Північному Кавказі варто пов'язувати саме з аланами.

За аналізом знахідок сокир у катакомбних та ямних похованнях Салтівської культури можна зробити висновок, що серед населення, яке практикувало ямний поховальний обряд, розповсюдження сокир було набагато меншим ніж серед похованих у катакомбах. Разом із тим, сокири в катакомбах дуже часто слугують єдиною зброєю в інвентарному комплексі, із ними знаходять іншу зброю або елементи кінської зброї³.

Високий відсоток знахідок сокир у катакомбних похованнях без інших предметів озброєння, із високою вірогідністю, не свідчить про застосування таких сокир як робочих. Основним аргументом на користь цього виступає аналогічність форм і розмірів сокир у похованнях зі зброєю та без неї. Причина ж такого дисбалансу між кількістю сокир у комплексах зі зброєю та без нього для катакомбних поховань криється, певно, в особливостях організації війська населення, що залишило ці поховання.

Різною є популярність сокир на різних пам'ятках, якщо аналізувати відповідні некрополі. Наприклад, на Ютанівському некрополі сокири зустрічаються в 60% всіх поховань зі зброєю. На Старосалтівському катакомбному могильнику це близько 50% від досліджених поховань. Разом з тим на Верхньосалтівському могильнику під час досліджень В. О. Бабенко

¹ Іллінська В.А. Скіфські сокири / В.А. Іллінська // Археологія. 1961. Т. XII. С. 27.

² Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 71.

³ Аксенов В. С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике. С. 14.

протягом 1908-1912 рр. знайшов сокири тільки у 10% від розкопаних катакомб. На Рубіжанському могильнику знахідки частіші – до 22% від загального об'єму досліджених поховань. Така різниця, на думку більшості вчених, закладена як різницею в релігійно-обрядовій сфері різних груп населення, так і особливостями організації війська на тому чи іншому городищі тощо¹.

Серед древкової зброї представників Салтівської культури також варто виділити списи, наконечники яких знаходять на різних пам'ятках усього ареалу розповсюдження археологічної культури. Досліджували типологію списів та їх розповсюдження на пам'ятниках Салтівської культури небагато вчених. Серед них особливо слід виділити вклад О. В. Комара, О. В. Сухобокова, В. С. Аксьонова, А. В. Криганова, В. К. Міхеєва.

Через те, що небагато фахівців звертають увагу на списи, цей вид зброї потребує ретельнішого дослідження. У свою чергу, це завдання потребує інтенсивніших польових робіт, що дали б не тільки нові знахідки, але й контексти. На даний момент у класифікації списів Салтівської культури відіграють ключову роль такі критерії як: форма леза та його перетин².

Враховуючи загальний досвід дослідження списів та іншої древкової зброї кочових народів середньовіччя, такі критерії та ознаки, як будова та форма втулки, пропорційне співвідношення загальної довжини наконечника до довжини його пера слід вважати вторинними та допоміжними у створенні відповідних класифікацій.

Загальноприйнято вважати форму перетину наконечника списа як ключовий критерій виділення окремих типів озброєння. Саме за цим критерієм можна прослідкувати зміни типів та, відповідно, технологій виготовлення зброї на території розповсюдження Салтівської культури.

Більшість наконечників списів Салтівської культури за будовою є втульчатими. Є, звісно, й виключення, зокрема, наконечник що знайдено на

¹ Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова. С. 9.

² Аксьонов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Археологія. 2018. №4. С. 114.

Нетайлівському могильнику у похованні №482, важко віднести до якогось типу за цим критерієм, адже в ньому відсутній насад¹.

Таким чином, серед наконечників списів можна виділити групим перерізу леза, типи по формі леза та підтипи за особливостями будови наконечника.

Група 1. З ромбовидним перетином леза.

Тип 1. З подовжено-конічною або піковидною формою леза.

Підтип А. З уступами-плечиками у зоні переходу втулки в лезо. Такий наконечник відомий на комплексі XVI Сухогомольшанського могильника.

Підтип Б. Без уступів-плечиків з плавним переходом втулки у лезо. За знахідками подібних наконечників у волжських болгар X-XIII ст. прийнято вважати цей тип пізнім.

Підтип В. З різким переходом втулки у лезо. Такі наконечники були знайдені, зокрема, на могильниках в Абхазії та на некрополі Дюрсо.

Тип 2. З ромбовидною формою леза. Малочисленна група наконечників, зокрема один було знайдено у похованні №233 Сухогомольшанського могильника.

Тип 3. З полум'яподібною формою леза.

Група 2. З дволопатеvim у перетині лезом.

Тип 1. З листовидним лезом. Зокрема, знайдено у похованнях могильника Молдовановка.

Тип 2. З полум'яподібною формою леза. Відомі знахідки періоду IV-VII ст. з території Абхазії.

Група 3. З лінзоподібним у перетині лезом.

Тип 1. З ланцетоподібною формою леза. Знайдені, в тому числі, на Правобережному Цимлянському городищі.

Тип 2. З гостролисною формою леза. Зустрічалися на Ржевському могильнику та Правобережному Цимлянському городищі.

¹ Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2. С. 30.

Група 4. З овальним у перетині лезом. Малочисленна група, зустрічаються знахідки у кремаційних похованнях Північно-Західному Прикавказзі тощо¹.

Розглянуті наконечники списів відрізнялися один від одного оформленням краю втулки: з валиком та без нього. А також за розташуванням отворів для кріплення наконечника до держака: отвір біля краю втулки та отвір на невеликому виступі втулки, при цьому форма виступів була різною. Зазначені відмінності нечасто використовуються при створенні типологій наконечників через те, що більш ніж у третини уведених у науковий обіг знахідок пошкоджений край втулки, так що розташування отвору простежити не вдається.

Положення наконечників списів доцільно визначати лише для ямних поховань. При кремації на стороні, характерній для частини населення Салтівської культури, яка практикувала обряд трупоспалення, держак списів (навіть за умови якщо входив до інвентарного комплексу) згоряв у похоронному вогнищі, відтак відслідкувати як його наявність, так і положення зброї не випадає можливим².

На прикладі ямних поховань Нетайлівського могильника можна прослідкувати певні тенденції до розміщення наконечників списів у могилі. Так, у похованні №377 наконечник лежав біля лівої скроні небіжчика вістрям наверх. У похованні №342 наконечник лежав біля лівої гомілки вістрям донизу. Для поховань №437, №491, №522, №525 Нетайлівського могильника, в яких наконечники знаходилися збоку в районі тазових кісток, справедливо припустити використання списа зі зламаним держакком³.

У похованні №466 Нетайлівського могильника наконечник списа взагалі розміщено перпендикулярно тазу небіжчика, відтак його положення

¹ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

² Колода В.В. Два салтовских комплекса из Государева яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячений актуальним проблемам салтово- та хозарознавства. Харків, 2013. Вип.3. С. 73.

³ Аксёнов В.С. Погребение №525 Нетайловского могильника (к вопросу о начальном этапе формирования салтово-маяцкой культуры). С. 410.

було зміщено у більш ранні періоди, а розміщувався в просторі могили він без держака.

В поховальних комплексах, залишених населенням Салтівської культури, наконечники списів зазвичай перебували з іншою зброєю та деталями кінського спорядження. Однак у деяких похованнях та комплексах наконечники списів були єдиною зброєю, перш за все, це стосується ямних поховань, рідше – кремацій. Крім ножів, найчастіше наконечники списів зустрічаються у комбінації із клинковою зброєю, трохи рідше з сокирами та дистанційною зброєю. У частині поховань наконечник був у комплексі з кистенем¹.

Також слід звернути увагу на поширеність у комплексах з наконечниками копій деталей кінської упряжі. Стремена, вудила, начільники, деталі зброї (підпружні пряжки, фалари) були віднайдені у більшості поховань лісостепового ареалу розповсюдження Салтівської культури. Таким чином, 79% поховань із наконечниками списів, вірогідно, належали вершникам. Тим не менш, такий високий відсоток не виключає можливості застосування списа піхотою².

Одним із найбільш розповсюджених видів ударної зброї Салтівської культури є кистені. Кистень (кістень, кийок) складався з металевої, кам'яної або кістяної гирьки, підвішеної на шкіряному ремені або ланцюжку, який міг кріпитися до дерев'яної рукояті. До нас, зазвичай доходять лише гирьки.

У ході дослідження наступальної зброї у археологів склалося три основних підходи до типології кистенів. Перший з них детально описаний А. В. Кригановим. Для типології він, у першу чергу, орієнтувався на матеріал, із якого виготовлено гирьки, це і є головним критерієм визначення типу. А форма та спосіб кріплення є вторинними маркерами визначення типу кийків за Кригановим³.

¹ Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2. С. 31.

² Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. С. 38.

³ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения); Крыганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння.

За думкою О. В. Комара та О. В. Сухобокова, навпаки, основним для створення типології кистенів є спосіб кріплення. А матеріал та форма виступають у якості додаткових критеріїв оцінки зброї¹.

Третій підхід, одним з розробників якого є В. К. Михеев, базується на роботі з формою кистенів, у першу чергу. Грушовидна і кулевидна форми кистенів є основою для віднесення їх до того чи іншого типу. Відтак кріплення (петлеве чи канальне) та матеріал є доповнюючими факторами. Як бачимо, три різних науковця опираються на різні критерії як фундаментальні у своїх типологіях. Відтак і визначити, хто з них більш об'єктивний, важко².

Частина науковців, спираючись на досвід дослідження ударної зброї в інші періоди та в інших народів, вважає що зміна кріплення, форми та матеріалу нерозривно слідує за розвитком технологій. Ця логічна думка приводить нас до необхідності створення не просто типології, а типохронології - не тільки ударної, а й взагалі наступальної зброї представників Салтівської культури. Такий аналіз є більш точним та інформативним. Враховуючи всі параметри зброї, можна вивести таку типологію кистенів:

Група 1. З поздовжнім каналом.

Тип 1. Кулевидної форми. Характерні для Північно-Західного Передкавказзя та степових областей існування Салтівської культури.

Тип 2. Асиметричний зі зміщенням до одного з полюсів. Здебільшого відомі знахідки з натурального каменя.

Тип 3. Біконічної форми.

Тип 4. Грушовидної форми.

Тип 5. Бочковидної форми.

Більша частина цих типів існувала, крім того, і в болгар, але виготовлялася ними здебільшого з натуральної кістки.

Група 2. З петелькою.

¹ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

² Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: «Вища школа», 1985. С. 61.

Всі кистені даної групи мають кулевидну форму, проте відрізняються за способом кріплення.

Тип 1. З невіддільною від гирьки петелькою.

Тип 2. З петелькою, відділеною від гирьки перехватом.

Переважає більшість відомих на даний момент кистенів Салтівської культури відносяться до першої групи, тобто найбільш поширеними в середовищі досліджуваного населення були кистені з поздовжнім каналом. Найчастіше використовувалися кистені з кулястою формою гирьки. Винятково рідко були зустрінуті екземпляри грушоподібної та бочкоподібної форми. Кореляції між формою кистеня та похованнями, здійсненими за різними обрядами, не виявлено через невелику кількість знахідок даного типу зброї¹.

Цікавим є питання причин, що зумовили існування двох варіантів кріплення кистенів: поздовжній отвір і петля. Можливо, поздовжній отвір у гирьці був призначений для кріплення до шкіряного ременя, а петля до ланцюга. Однак єдиний відомий науці варіант кріплення гирьки за допомогою ланцюга, що стосується епохи раннього середньовіччя, походить із кремації могильника Дюрсо.

На думку О. В. Комара та О. В. Сухобокова, кистені з петелькою використовувалися виключно вершниками. Дійсно, превалююча кількість кистенів цього типу складала єдиний поховальний комплекс із елементами кінської зброї на різних пам'ятниках, належних до Салтівської культури².

Можна припустити, що в середовищі населення частіше використовувалися залізні кистені. Так більшість кистенів, відомих науці на даний момент, виготовлено із заліза. До аналогічного висновку дійшов і А.В. Криганов, який наголошував на характерності для лісостепової території розповсюдження Салтівської культури саме залізних кистенів. Деяко менш часто знаходилися кистені із бронзи та свинцю, а також ті, що зроблено з

¹ Криганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // СА. 1987. №2. С. 63-66.

² Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

каменю. Зв'язок між матеріалом виготовлення кистеня та похованнями, здійсненими за різним обрядом, виявити не вдалося. Варто лише зазначити, що більшість бронзових кистенів Салтівської культури було виявлено у кремаційних похованнях¹.

Опираючись на певну кількість знахідок кистенів у похованнях без інших предметів зброї, А.В. Криганов припускав можливим використання кистеня не стільки воїнами, як «цивільним населенням». К.І. Красильников та Л.І. Красильникова, підтримуючи цю тезу, все ж уточнили, що металеві кистені та кистені, знайдені у похованнях, слід вважати військовою зброєю².

Той факт, що кистені на розглянутій території не були виявлені в попередні епохи, свідчить про їхню появу тут разом з населенням Салтівської культури.

Кистені відсутні у комплексі тюркських артефактів, у фінно-угорських народів епохи раннього середньовіччя, а давньоруські матеріали свідчать про те, що кистені на південно-східних землях Європи з'явилися раніше, ніж на території давньоруських князівств. Отже, територією, з якою пов'язане поширення кистенів у Європі, можна попередньо вважати Північний Кавказ. До цих територій відносяться знахідки кистенів як із металу, так і з каменю.

Більш складним є питання про час поширення кистеней у східноєвропейських землях. А.В. Криганов у статті, присвяченій кистеням Салтівської культури, припустив, що даний вид зброї виник у Подон'ї не раніше середини VIII ст., ймовірно, на початку IX ст.. Це положення автора було піддано критиці з боку А.В. Комара та О.В. Сухобокова, які датували появу кистенів на означених територіях початком VIII ст³.

Пізніше у своїй монографії А.В. Криганов змінив думку про дату появи кистенів на пізнє VIII ст. Зміна позиції вченого пов'язана із уведенням у науковий обіг даних про підкурганні східноєвропейські поховання епохи раннього середньовіччя, переважно передсалтівського і ранньосалтівського

¹ Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. С. 67.

² Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры / К.И. Красильников // СА. 1979. №2. С. 77.

³ Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. С. 67.

часу, у яких було виявлено бойові гирьки. Таким чином, виразно видно, наскільки всі гіпотези щодо зброї, її датування та типології залежать від нових польових досліджень¹.

2.2. Типохронологія дистанційної зброї

Зброя дальнього бою, за іншим визначенням – дистанційна зброя, представляє собою всі види воїнського реманенту, які спроможні вразити противника на дистанції, без прямого фізичного контакту.

До такої зброї в досліджуваний нами період відносяться, в першу чергу, луки. У воїнських похованнях представників Салтівської культури від початку VIII до початку X ст. частими знахідками є предмети, що відносяться до дистанційної зброї, або їх елементи. Зокрема, мова йде про накладки на лук, наконечники стріл і деталі сагайдака. У населення Салтівської культури в епоху раннього середньовіччя побутував складний лук. Такі луки, обладнані кістяними накладками, з'явилися, ймовірно, у другій половині I тис. до н.².

Питання, пов'язані з конструкцією та еволюцією складного лука на території розповсюдження Салтівської археологічної культури, досить повно освітлені в спеціальній літературі. Різні дослідники виділяли луки “тюркської”, “аварської”, “гуно-болгарської”, “хозарської”, “угорської”, “салтівської” конструкцій тощо. Відмінності між цими різновидами луків простежуються в конструкції тих чи інших накладок та особливостях їх поєднання. Особливістю “салтівських” луків є кінцева фронтальна накладка-човник з вирізом для тятиви³.

“Салтівська” технологія є різновидом «хозарської», про походження якої є дві основні точки зору:

1. Технологія була привнесена ззовні;
2. Технологія з'явилася в ході еволюції попередніх форм лука під дією факторів екологічного та військово-політичного характеру.

¹ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 101.

² Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологія. 2016. №2. С. 88.

³ Там само. С. 89.

У похованнях населення Салтівської культури від початку VIII до початку X ст. збереглися накладки від луків. Однак, через те, що більшість поховань у ямах і катакомбах була потривожена ще в давнину, неможливо визначити чи повними є віднайдені сучасними археологами комплекти накладок. Кремації на стороні, що практикувалися частиною населення, також не дозволяють чітко визначити, що після перебування лука (цілого або зламаного) у поховальному багатті, до нас дійшли всі накладки, що були в початковій оригінальній конструкції. Тому співвідношення накладок з тією чи іншою технологією, означеною дослідниками, є досить умовною та потребує, в цілому, більше знахідок для уточнення повної картини використання луків населенням Салтівської культури¹.

Проте безперечно можна визначити як головну специфічну рису луків “салтівського” типу наявність кінцевих передніх (фронтальних) накладок. Саме такі накладки були віднайдені в одній із катакомб Старосалтівського могильника, в кремаційному похованні Сухогомольшанського могильника, трьох ямних та одному кремаційному похованні Красногорівського могильника тощо. При дослідженні Сухогомольшанського та Красногорівського могильників також було знайдено інші накладки, без фронтальних кінцевих².

При цьому слід зазначити, що кінцеві фронтальні накладки у матеріалах Салтівської культури хоч і переважали, але не виключали використання луків із кінцевими бічними накладками. Загалом слід відзначити відносну рідкість знахідок накладок на луки, на що могла вплинути погана збереженість тонких кістяних пластин у ґрунті, умови створення самого поховання. Можливо, в могилу поміщалися лише окремі частини зламаного лука³.

Тим не менш, на основі дослідженого та уведеного в науковий обіг матеріалу можна стверджувати, що населенням Салтівської культури в VIII – на початку X ст. використовувало складні луки з кістяними накладками.

¹ Йотов В. Вѣоръжението и снаряжението от българското средновекокие (VII–XI век). Варна, 2004. С. 34.

² Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры.

³ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 27.

Відмінною рисою цих луків є наявність пари кінцевих фронтальних накладок з вирізом для тятиви.

Про поширеність луків у представників Салтівської культури науковці можуть судити не лише за залишками луків. Найбільш численною категорією знахідок, що належать до дистанційної зброї, знайденої у похованнях, є наконечники стріл. Наконечники є групою знахідок, що представлена вкрай великою кількістю варіацій форм. Така різноманітність була обумовлена масовістю матеріалу, що призводила до появи численних варіацій і типів, що поєднували в собі особливості конструкції різних наконечників. Варто зауважити, що різноманіття викликане також поліетнічним характером населення Салтівської культури. Крім того, важливим для створення сучасних, ґрунтовних та дієвих типологій наконечників є уведення в науковий обіг знахідок, що ще не оформлені музейними установами належним чином. Подеколи цьому перешкоджає наявність повної інформації про умови здійснення тої чи іншої знахідки. Таким чином, створити повну типохронологічну базу можливо тільки за умов ретельної співпраці археологів та музеєвістів¹.

Підходи до типології наконечників стріл відповідних регіону та періоду дослідження, багато в чому схожі. У переважній більшості випадків дослідники для типології наконечників стріл використовували перетин та форму пера у якості типоутворюючих ознак.

При цьому залежно від обсягу та різноманітності вибірки, враховувався характер насада, матеріал виготовлення, перетин та форма черешка або втулки, перехід від пера до насаду. Дослідники, які зверталися безпосередньо до матеріалів Салтівської культури на території України, також основну увагу приділяли перерізу та формі пера наконечників стріл. Це критерії, які найбільш стійкі в умовах, коли інвентар поховання може відкриватися вченими у вкрай поганому стані збереження. Саме тому при створенні

¹ Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. С. 90.

типологій або при дослідженні окремих артефактів слід звертати увагу на ступінь їх збереженості¹.

Відомі знахідки наконечників стріл доцільно ділити на групи за перерізом леза, на типи за формою леза та на підтипи та варіанти за конструктивними особливостями наконечника: форма упору, форма плечей, перетин черешка, наявність отворів у лопатях. Підтипи, що виділяються відповідають окремим варіаціям, у появі яких могли лежати як об'єктивні, і суб'єктивні причини. Форма насада для салтівських наконечників стріл не є типоформуючою ознакою, оскільки всі відомі наці екземпляри є черешковими.

Група 1. Трилопастні наконечники.

Тип 1. Трикутні.

Підтип А. Зі скошеними плечами. Виділяються чотири варіанти цього підтипу: з невеликим чотирикутним упором; з упором овальної у форми (кільце); з витягнутим упором; з витягнутим упором, що має розширення закінчення (кільце).

Підтип Б. З горизонтальними плечами.

Тип 2. Кілеподібні. В цілому, виходячи з різноманітності форм та розмірів, можна погодитися з думкою А.В. Криганова про те, що повністю однакових наконечників стріл даного типу практично немає².

Підтип А. З вузьким пером. У середині цього підтипу виділяється три варіанти за формою вістря наконечника: трикутне, шипоподібне, закруглене.

Підтип Б. З широким пером. За формою плечей і упору виділяються три варіанти: з упором, що має розширюється закінчення; з витягнутим упором; з коротким упором.

Тип 3. Гостролистяної форми.

Підтип А. Зі скругленими плечами.

¹ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). С. 102.

² Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения). С. 103.

Підтип Б. Зі скошеними плечами. Цей підтип може бути поділений на два варіанти: з отворами в лопатях і без отворів.

Тип 4. Полум'яподібні наконечники.

Група 2. Пласкі наконечники.

Тип 1. Кілеподібні.

Тип 2. Фігурні.

Підтип А. З прорізю

Підтип Б. Без прорізі.

Тип 3. Ромбовидні.

Тип 4. Гостролистні видовжені наконечники.

Тип 5. Ромбовидні з прорізю та розширенням нижньої частини.

Група 3. Квадратні наконечники.

Тип 1. Шилоподібні.

Тип 2. П'ятикутні.

Група 4. Трикутні наконечники.

Тип 1. Гостролистні з скругленими плечами.

Тип 2. Подовжені.

Група 5. Ромбовидні наконечники.

У науковій літературі можна зустріти поділ наконечників стріл на мисливські та бойові. Такий поділ дуже умовний, оскільки і трилопатеві, і плоскі наконечники стріл могли застосовуватися під час полювання. Можна лише виділити наконечники стріл, які з найменшою часткою ймовірності могли застосовуватись у бою, і в нашому випадку це наконечники другої групи другого типу, решту досить впевнено можна зарахувати до бойових¹.

З-поміж бойових слід виділити так звані бронебійні, інакше кажучи, призначені для пробивання обладунку. До них відносяться всі грановані, тобто наконечники третьої, четвертої та п'ятої груп. На думку українського археолога В. А. Грінченко, до бронебійних відносяться і вузькі кілеподібні наконечники першої групи другого типу, у яких верхня частина наконечника (приблизно третина довжини) трикутна у перерізі. Про це свідчить і їхня

¹ Круглов Е.В. Сложносоставные луки раннехазарского времени // Хазарский альманах. 2004. Т. 3. С. 63.

вузька форма. Прийнято вважати, що поширення гранованих наконечників стріл було пов'язане із поширенням обладунку. Зокрема, такі наконечники знайдені у Вознесенки, де були виявлені та фрагменти кольчужного плетіння¹.

Судячи з аналогій, можна зробити висновок, що в процесі формування основних типів наконечників стріл, що існували серед населення Салтівської культури основну роль відіграли племена, що мешкали в Передкавказзі та на Кавказі. Особливу увагу варто звернути на спорідненість, а часом і ідентичність форм наконечників, виявлених у кремаційних похованнях Салтівської культури, із наконечниками з поховань Північно-Західного Передкавказзя, здійснених за ідентичним поховальним обрядом. Також чимало аналогій наконечників Салтівської культури є в матеріалах, що пов'язуються з кочівниками передсалтівського періоду на східноєвропейській території².

Деякі з описаних вище типів наконечників мали дуже широке поширення, наприклад, трикутні трилопатеві, тому зв'язати їх популярність у населення Салтівської культури із впливом конкретної культурно-історичної спільності або певним регіоном дуже важко, якщо можливо. Слід також окремо зазначити, що трикутні трилопатеві наконечники стріл були поширені у кавказьких алан.

Що стосується популярності тих чи інших типів наконечників стріл серед груп населення Салтівської культури з різною поховальною обрядовістю, то тут необхідно відзначити відсутність гранованих або бронебійних наконечників стріл у катакомбних похованнях.

Крім лука та стріл, обов'язковим атрибутом спорядження лучника був сагайдак. Від сагайдаків у похованнях зберігаються, як правило, залізні скоби, петлі, шпеньки та гаки. Рідкісні знахідки зітлілих сагайдаків дозволяють припустити, що їхній корпус був зроблений з дерева, і, можливо, зі шкіри. Ці органічні матеріали вкрай нечасто зберігаються у похованнях

¹ Грінченко В.А. Памятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. 1950. Т. III. С. 37.

² Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 60.

через вплив клімату, склад ґрунту та ґрунтових вод, дію кисню під час розкопок тощо. Тому вони потребують особливої уваги вже на етапі відкриття, адже збереження хоча б фрагментів конструкції можливе лише за ефективної співпраці реставраторів та археологів¹.

За аналогіями можна зробити висновок, що кочівники на теренах сходу Європи виготовляли сагайдаки або з дерева (в тому числі, берести) або зі шкіри тварин. На жаль, ми не маємо поки знахідки сагайдаків з поховань Салтівської культури, які дозволили б із точністю говорити про матеріал виготовлення. Тож теоретично обидві, й шкіряна, й дерев'яна конструкції могли використовуватися населенням Салтівської культури.

З позиції розташування стріл у сагайдаку існує два можливі варіанти: стріли розташовані наконечниками вниз та наконечниками вгору. Остання точка зору передбачає існування сагайдаків зі спеціальною “кишенею” під оперення стріл. Саме таку конструкцію, для зберігання стріл вістрями догори, вважали за типову для салтівського населення совєцькі вчені. Проте сучасні дослідники вважають це припущення хибним².

Зокрема, на думку О. В. Комара та О. В. Сухобокова, стріли в сагайдаках зберігалися вістрями донизу. Вчені аргументують свою позицію тим, що невідомо жодного випадку знахідки в салтівських похованнях сагайдака, в якому б стріли вкладалися вістрям вгору. Проте є поодинокі знахідки сагайдаків з “кишенями”, зокрема у похованні Старосалтівського могильника³.

Проте чи за цими нечисленними знахідками можна вивести сагайдаки з “кишенями” не просто в окремий тип а й в популярну серед салтівського населення групу? Певно, такі висновки є перебільшеними. За припущенням А. Криганова, цей тип сагайдака отримав популярність поступово, у більш пізні періоди існування Салтівської культури. Поширення такого роду

¹ Кубарев Г.В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрок Алтая // Древности Алтая. 1998. №3. С. 190.

² Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. Самара, 1996. С. 344.

³ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата; Аксёнов В.С. Новый салтовский могильник в верхнем Подончье // Донская археология. 1999. № 3–4. С. 34.

сагайдаків зі стрілами, поміщеними наконечниками нагору, було пов'язано зі збільшенням кількості форм стріл. Лучнику ж у бою треба було швидко вибирати стрілу з необхідним наконечником, що легше було зробити, якщо стріли розташовувалися вістрям вгору¹.

Від системи кріплення сагайдака зберігаються зазвичай тільки металеві елементи: скоби та петлі. Щодо функціональної атрибуції останніх є цікава гіпотеза. Далеко не у всіх похованнях залишки луків та наконечники стріл супроводжуються знахідками деталей сагайдаків. У цьому випадку можна припустити, що сагайдак не був поміщений у поховання. Однак не можна виключати кріплення сагайдака до пояса за допомогою одних тільки ремінців або існування петель і скоб, зроблених з матеріалів, які не збереглися досьогодні².

Найчастіше у похованнях виявляють по одному екземпляру скоби від сагайдака. Однак у деяких випадках у похованні знаходилися парні скоби та петлі, ще рідшими є випадки, коли в комплексі були виявлені три або й чотири скоби. Це поодинокі знахідки, тож зробити конкретний висновок на основі цих випадків не видається можливим.

Серед предметів, що теоретично належать до системи кріплення сагайдака, виділяються петлі. До деталей кріплення сагайдака вони віднесені здебільшого тому, що були виявлені на сагайдаку або в безпосередньої близькості від нього. Проте їх конструкція не є специфічною, що може вказувати на ймовірне використання не тільки в конструкції сагайдака. Важливо розуміти, що подібні за конструкцією скоби зустрічаються в комплексах як періоду до виникнення Салтівської культури, так і в пізніші періоди з тією відмінністю, що до пізніх етапів середньовіччя їх розмір збільшується а форма видовжується.

Усі відомі сагайдачні скоби Салтівської культури відносяться до однієї форми – П-подібної. Однак практично кожна з них має відмінності в розмір, формі кінців, конструктивних особливостях, внаслідок чого серед них не

¹ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 44.

² Там само С. 31.

виділяється стійких типів, хоча спроба складання типології сагайданих скоб здійснювалася¹. Те ж саме можна відзначити й по відношенню до петель.

Крім скоб і петель до системи кріплення сагайдака відносяться сагайдачні гаки. Слід зазначити, що сагайдачний гак зустрічається далеко не у всіх похованнях, що містять предмети амуніції лучника. Одним із пояснень цього може слугувати припущення про те, що сагайдачні гаки призначалися для закріплення сагайдака під час верхової їзди, тому були характерні як елемент амуніції лучників-кавалеристів.

Проте така інтерпретація гаків не є універсальною. За припущенням О. В. Комара, гаки не мають нічого спільного із лучною амуніцією та пов'язані з комплексом одягу воїна. Так, на думку вченого, гаки були одним з елементів поясного набору, який, як відомо, був неодмінним атрибутом дорослого чоловіка та, особливо, воїна періоду Салтівської культури².

Гаки, схожі формою на сагайдачні, визначаються у різних випадках та різними авторами по-різному: як поясні пряжки, бляшки або як застібки тощо.

Для визначення, чи є той чи інший гак деталлю сагайдака, необхідно проаналізувати весь склад похоронного інвентарю в похованнях з сагайдачними гаками. Чітка фіксація розташування сагайдакового гака у похованні також важлива для визначення, чи є гак елементом лучного спорядження, чи слугує деталлю іншої конструкції. Якщо перше можливо, то друге, стосовно поховань Салтівської культури викликає труднощі. Так кремаційні поховання не дозволяють провести такі спостереження, а багато катакомбних поховань були потривожені ще в давнину³.

Віднайдені археологами та уведені в науковий обіг гаки виготовлені в основному з бронзи, заліза та міді. Найчастіше сагайдачні гаки знаходяться в комплексі з іншими деталями сагайдака, а також з наконечниками стріл та накладками на лук. Однак зустрічаються поховання, де відсутні вищезазначені

¹ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 36; С. 48.

² Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы. С. 120.

³ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. С. 98.

предмети, але є сагайдачний гак. Так, наприклад, у катакомбі №23 Верхньосалтівського IV могильника сагайданий гак був єдиним предметом, пов'язаним не тільки з амуніцією лучника, а й озброєнням в цілому. Тим не менш, він був виявлений на тліні від сагайдака, який в інших поховання міг зовсім не зберегтися або не був зафіксований¹.

Проте більшість досліджених сагайдачних гаків знаходилися в комплексах з деталями кінської упряжі, такими як стремена, вудила, збруя. Отже, можна говорити про те, що здебільшого сагайдачні гаки, за характером комплексу поховального інвентаря, належали кінним лучникам. Таким чином, на матеріалах Салтівської культури, враховуючи переважно кінний характер війська населення, можна сміливо припустити, що сагайдаки як і луки використовувалися здебільшого кавалерією. Хоча не виключено, що теоретично сагайдачні гаки, як і інші елементи лучного спорядження, могли використовуватися і пішими воїнами.

Розташування гаків вдалося простежити не у всіх випадках відкриття знахідок в похованнях, адже велика їх кількість була пограбована ще у давні часи. Наприклад, відомі три знахідки гаків із некрополя біля с. Кицівка та у Сухогомольшанському могильнику, які знаходилися не в поховальних комплексах².

Проте у кількох випадках сагайдачні гаки розташовувалися серед залишків кінської упряжі (наприклад, у катакомбі №5 Підгорівського могильника). Відомий випадок розміщення гака серед кісток похованого (наприклад катакомба у будівлі №28 Маяцького селища). Також віднайдено гаки, розміщені безпосередньо на сагайдаку (наприклад, катакомба №23 Верхньосалтівського IV могильника). Останній варіант дозволяє

¹ Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1966 г. С. 224.

² Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції "XVI Слобожанські читання". Харків, 2012. Вип.2. С. 31-32.

беззаперечно визначити гаки як частину комплексу сагайдака, тоді як всі інші дають простір для сумніву і висування нових гіпотез¹.

Різноманіття у місцеположенні сагайдаків і невелика кількість випадків, коли це положення вдалося зафіксувати, не дозволяють зробити достовірні висновки про особливості кріплення гака до сагайдака.

Типологію сагайдачних гаків для окремих пам'яток розробляли такі дослідники, як А. В. Криганов, В. С. Аксьонов та В. К. Міхеєв².

У якості основної типоутворюючої ознаки виступає спосіб кріплення до ремінця. Відповідно до цього, відомі науці сагайдачні гаки розподіляються на дві групи, в рамках кожної з них виділяються типи за формою рамки або щитка гака.

Група 1. Рамчасті гаки.

Тип 1. З п'ятикутною рамкою.

Тип 2. З трикутною рамкою.

Група 2. Щиткові.

Тип 1. З шестикутним щитком.

Тип 2. З п'ятикутним щитком.

Тип 3. З овальним щитком.

Слід зазначити, що сагайдачні гаки всередині типів мають деякі відмінності (розмір отвору, оформлення отвору та кінця гака, матеріал виготовлення тощо), які, певно, відображали локальні особливості кожного з виробників сагайдаків. Тому вказані відмінності не можуть повною мірою використовуватися як хронологічні чи етнокультурні маркери.

Щодо етимології цього елемента лучного комплексу, можна відзначити, що виділені типи сагайдачних гаків у своїх формах сягають корінням в передсалтівський період. Сагайдачні гаки першої групи, поширені серед населення Салтівської культури, що практикувало різні похоронні обряди, найбільше аналогій мають у підкурганних похованнях Північного

¹ Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. С. 91.

² Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры; Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры. С. 110.

Причорномор'я. Сагайдачні гаки другої групи, знайдені переважно у кремаціях та ямних похованнях, знаходять аналогії у підкурганних похованнях та комплексах, що пов'язуються з тюркським впливом¹.

Питання хронології елементів наступального озброєння Салтівської культури залишається одним із найбільш актуальних у вивченні історії південно-східних областей Європи епохи раннього середньовіччя. Нижня межа Салтівської культури визначається точно і співвідноситься з наслідками невдалої війни з арабами 737 р., а переселення носіїв катакомбного обряду поховання в різні області степу та лісостепу Європи залишається все ще дискусивним. Також складно визначити чітку прив'язку до дат верхньої межі існування культури. Її визначають, загалом, серединою X ст. Вважається, що остаточний занепад Салтівської культури пов'язується з походом Святослава 965 р. та взяттям ним міста Саркел. Але, як зазначають деякі дослідники, відмінність саркельських матеріалів від салтівських матеріалів басейну Дону та Сіверського Донця залишає відкритим питання про верхній кордон Салтівської культури, зокрема у лісостепу².

Хронологія розвитку елементів озброєння може допомогти визначити та уточнити існуючі гіпотези відносно періоду заснування городищ, а також відносно загальної динаміки розселення представників Салтівської культури в ті ареали, які відомі вченим. Саме тому створення ґрунтовної класифікації наступального озброєння є важливим не тільки для вивчення ремесел, експортів чи військової справи представників Салтівської культури, але й для встановлення основних етапів існування та розвитку цієї археологічної культури в цілому.

Також аналіз озброєння, порівняння типологій та технологій виготовлення тих чи інших елементів екіпірування салтівського воїна може допомогти визначити характер розповсюдження культури: чи був він однорідним та одноразовим, чи це була певна кількість хвиль міграції?³

¹ Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. С. 121.

² Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. С 98.

³ Хоружая М. В., Аксенов В. С. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. С. 23.

Слід зазначити, що деякі поховання, що містять предмети зброї, мають досить чітку хронологічну прив'язку, завдяки знахідкам у них монет або речей, хронологія яких добре розроблена на матеріалі, синхронному Салтівській культурі. Зокрема, заслуговує уваги робота В.С. Аксьонова, в якій він розглядає ранні поховання (середини – другої половини VIII ст.) з території деяких могильників Салтівської культури в лісостеповому Подонеччі¹.

Також не можна відзначити роботи О.І. Гавритухіна, в яких проаналізовано деякі ранні комплекси Салтівської культури. Саме можливість порівняння ранніх та пізніх комплексів дозволяє вималювати чітку картину розвитку озброєння населення Салтівської культури².

Таким чином, наступальне озброєння Салтівської культури можна поділити на дві великі групи за характером та призначенням елементів зброї: ближнього бою та дистанційна, тобто дального бою. Дискутивним залишаються питання, наприклад, використання списів та віднесення їх до однієї конкретної групи, проте в рамках визначених груп інші види озброєння розподіляються більш-менш чітко.

Серед озброєння, яке використовувало населення культури, зокрема й на Верхньосалтівському городищі, найбільш популярним була сокира-чекан, це прослідковується за поховальними комплексами різних пам'яток салтівського часу. Шаблі зустрічаються набагато рідше, так само як і кистені, вістря стріл та елементи сагайдака. Варто зауважити, що багато елементів озброєння не збереглися належним чином до сучасності, тому їх об'єктивний аналіз та висновки про численність групи неможливі.

Проте на основі тих знахідок, які вченим вдалося врятувати для науки, можна вибудувати цілком вичерпну типохронологію. Зокрема, вчені

¹ Аксьонов В.С. Начальный этап формирования лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (по материалам погребальных 192 памятников Харьковщины) // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України. Луганск: Інститут археології національної академії наук України, 2012. С. 408.

² Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк: ДонНУ, 2001. Т.2. С. 45–162; Гавритухин И.О. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ременной гарнитуры) // Хазары. Евреи и славяне. М.; Иерусалим: «Мосты культуры», «Гешарим», 2005. Т. 16. С. 378–426.

використовували для створення типологій озброєння не тільки взірці Салтівської культури, але й аналоги. З одного боку це дозволяє чіткіше знайти місце культури у картині народів та інших культур в середньовіччі. З іншого, це може давати похибки при оцінці семантики та еволюції певних видів наступального озброєння.

Саме тому у більшості випадків типохронологія, описана у даному розділі, базується тільки на речах Салтівської культури, без прямого урахування аналогів для визначення типу. Подеколи визначити типи зброї важко через те, що кожен взірець має індивідуальні риси. Так відбувається, наприклад, зі стрілами, які представлені широкою вибіркою типів та форм і мають індивідуальні риси, можливо, притаманні роботі того чи іншого майстра-зброяра.

В інших випадках визначити типи вкрай важко через те, що зброя дійшла до сучасних вчених у понівеченому стані, а елементи із органічних матеріалів втрачені. Зокрема, мова йде про сагайдаки. Проте за тою невеликою вибіркою залізних елементів конструкції вчені змогли відтворити вигляд сагайдаків та виділити основні їх типи. Така ж ситуація склалася і з луками, які можна типологізувати за наявними накладками.

Загалом, джерельна база для вибудовування типохронології салтівського наступального озброєння є досить презентабельною та дає змогу не тільки вибудувати цілісну картину типів та груп озброєння відносно всього ареалу культури, але й проаналізувати специфіку наступального озброєння на окремих пам'ятках, зокрема, й на Верхньосалтівському археологічному комплексі.

Розділ 3. Особливості комплексу наступальної зброї

Верхньосалтівського могильника

Для всебічного та ґрунтового аналізу комплексу наступальної зброї, знайденої за роки дослідження Верхньосалтівського могильника необхідно враховувати специфіку самої археологічної пам'ятки. Розуміння особливостей її дослідження, динаміки розкопок та вкладу вчених у збереження археологічної спадщини дає змогу глибше зрозуміти як статистичну вибірку знахідок наступальної зброї на могильнику, так і її типологію, притаманну саме цьому археологічному комплексу порівняно з іншими відомими науці.

Крім того, аналізуючи комплекс наступальної зброї Верхньосалтівського могильника, неможливо оминати й питання його сучасного статусу та перспектив досліджень у майбутньому. Це дає науковцям змогу розуміти ступінь дослідженості, окреслити основні напрямки подальших робіт тощо. Загалом, такий аналіз слугуватиме не тільки як фундамент для нового покоління медієвістів української археології, але й надасть їм інформацію щодо стану тих знахідок, що вже здійснені.

Тож даний розділ присвячено, в першу чергу, виокремленню особливостей комплексу наступальної зброї Верхньосалтівського могильника. Це, поміж іншого, слугує й вкладом у сучасну українську історіографію питання, відокремлену від досліджень російських вчених, що здійснюють дослідження через призму пропаганди та вигідних російській владі позицій.

3.1. Особливості археологічної пам'ятки та специфіка її дослідження

Верхньосалтівський археологічний комплекс має статус пам'ятки археології національного значення, за ним закріплено охоронний номер 200017-Н. Він включає в себе городище та катакомбний могильник, які охороняються Постановою КМУ № 928 від 03.09.2009¹.

Загальна хронологія пам'ятки – від середини VIII до середини XVIII ст., але варто уточнити, що представники СЗалтівської археологічної

¹ Приходнюк О. М. Верхній Салтів // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. С. 321.

культури жили на цій території, а відтак і формували відповідний культурний шар пам'ятки в період від VIII до X ст. Вважається, що городище перестає існувати через удари печенігів.

Пам'ятка розташована на лівому корінному (високому) березі річки Сіверський Донець, нині на її території знаходиться село Верхній Салтів Чугуївського району Харківської області, та сільськогосподарські угіддя. Територія городища, що знаходиться у східній частині сучасного села, становить близько 4,0 га, з них внутрішнього двору - до 0,6 га. При цьому територія катакомбного могильника досі є достеменно невідомою і займає значну територію на північ від сучасного села¹.

Катакомбний могильник в історіографії має умовний поділ на окремі ділянки, яким присвоєно номери: I, II, III, IV. Наразі немає одностайної думки щодо існування певного поділу за часів створення могильника. Якщо за часів совєтів було прийнято розділяти ці території, вважаючи окремими могильниками одного великого комплексу, що належав до Верхньосалтівського городища, то нині погляд на семантику пам'ятки змінюється.

Зокрема, все більше вчених вважають, що номери мають відношення тільки до хронології дослідження пам'ятки, вони дають змогу орієнтуватися під час розкопок. Але сам могильник, хоч і складено із різних за часом створення катакомб, не є системою розрізнених ділянок, а представляє собою єдиний складний комплекс, що належить до Верхньосалтівського городища. Тим не менш, нумерація ділянок використовується донині та є зручною як для практичних, так і для кабінетних досліджень пам'ятки².

Через невизначеність територіальних рамок могильника та його загальної площі ця частина комплексу, що має охоронятися законом, потерпає від неправомірних забудов, несанкціонованих сільськогосподарських робіт. Також не виключено, що частина поховань знищена через природні явища: зростання глибокого Нетечинського яру, що

¹ Мерперт Н.Я. "Верхнее Салтово". Салтовская культура. - Автореф.... канд. ист. наук. М.–Л., 1949. С. 12.

² Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 року І. П. Костюченка. С. 280.

проходить територією IV могильника, ерозію ґрунтів на ділянках, наближених до Печенізького водосховища тощо.

Першовідкривачем Салтівської археологічної культури вважають українського вченого, педагога Василя Олексійовича Бабенко (1877-1955 рр.). Василь Олексійович народився у Вовчанську, нині Харківська область, отримав педагогічну освіту в учительській семінарії і з 1897 р. займав посаду народного вчителя у Верхньому Салтові. Саме там у 1900 р. він розчищав схил одного з ярів близ села, відкривши добре збережене катакомбне поховання. Про знахідку вчитель доповів у Харківський університет, нині має статус національного та носить ім'я фундатора, Василя Назаровича Каразіна¹.

Як у співпраці з університетськими вченими-археологами М. Є. Вранці та П. П. Єфименко, так і самотійно, Василь Бабенко досліджував і могильник, і городище. Саме він дав перший детальний опис городища та фортеці. Подальшій роботі завадили події Першої світової війни. Ця трагічна тенденція, на жаль, продовжується донині, коли нові покоління археологів не можуть провадити дослідження через війну, розв'язану росією.

Саме Василь Бабенко першим висловив думку про те, що біля Верхньосалтівського городища існувало кілька окремих могильників. Також йому належить ідея нумерації секторів могильника. Він досліджував катакомби у різних частинах комплексу. За весь час польових робіт Василь Олексійович розкопав 255 катакомб, з них на території II могильника – 11 поховань, на території III могильника – 1 поховання².

Від часів першовідкривача на пам'ятці значний вклад встигли зробити різні археологи. Це і С. А. Семенов-Зусер, і Б. А. Шрамко, а також Д. Т. Березовець, В. Г. Бородулін, В. В. Колода, В. В. Скирда, М. В. Хоружая, В. С. Аксьонов та інші. Зокрема, завдяки працям В. Г. Бородуліна у історіографії з'являється термін IV Верхньосалтівського могильника. Вчений проводив

¹ Бабенко В.А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. Т. 3. С. 216.

² Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. С. 570.

розкопки в 1989 році, обравши для дослідження територію східного схилу Нетеченського яру на приблизно півкілометровій віддалі від північних околиць сучасного села.

Варто зазначити, що всі вчені, які працювали на Верхньосалтівському могильнику, обирали нові території для своїх досліджень. Це цілком виправдана стратегія, яка дозволяє “піймати” периметр пам’ятки та окреслити її територію не тільки для досліджень, але й для подальшої охорони від руйнації¹.

Проте саме через цю стратегію довгий час питання семантики Верхньосалтівського могильника було дискусивним та не давало змоги випрацювати комплексний підхід як до польових робіт, так і до подальшого опрацювання отриманої інформації. Підстав для суперечок є кілька, і це не тільки питання відповідності поділу, впровадженого В. Бабенко, реальній структурі могильника. Також, наприклад, В. Аксьонов виділяє ряд специфічних рис, притаманних різним ділянкам могильника. Так, на його думку, маркерами слугують вектори напрямленості дромосів катакомб: на II та IV некрополях вони напрямлені з заходу на схід. Розміри поховальних камер, глибина катакомб та насиченість інвентарем також слугують прикметами, за якими то один, то інший вчений виділяє окремі некрополі².

Проте на нашу думку значну вагу має й питання хронології створення катакомбного могильника. Як численність та якість інвентаря, так і параметри могил можуть свідчити не про окремі рамки некрополя, а про ситуацію, яку в той чи інший час переживало саме городище. Кореляція із ситуаціями, які переживало Верхньосалтівське городище, може вказувати на кризові роки, війни, неврожай чи, навпаки, на вдалі для соціально-економічного стану городища періоди, коли і внутрішня, і зовнішня політика сприяли збагаченню населення. Відтак і параметри, і інвентарна специфіка поховань могли змінюватися³.

¹ Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова. С. 8.

² Березовець Д.Т. Салтівська культура. С. 430.

³ Аксенов В.С. Исследование Верхнесалтовского IV катакомбного могильника. С. 65.

Окреслюючи специфіку Верхньосалтівського катакомбного могильника, дійсно, не варто нехтувати даними про життя городища, жителі якого й створили цю пам'ятку. Вони також не були однорідною масою: на городищі співіснували представники різних віросповідань, що мали власні обрядово-сакральні ритуали. Також важливим є і етнічний зріз населення, що хоч і коливався у різні періоди існування городища, але завжди був неоднорідним: представники різних етносів впливали не тільки на життя городища, але і на поховальні обряди некрополя.

Існування в одному хронологічному відрізку кількох ділянок могильника, що розширювалися, не перерізаючи один одного, може свідчити якраз про паралельність поховань з обрядово-сакральними відмінностями. Представники різних етнічних та релігійних груп цілком могли одночасно “забудовувати” різні ділянки могильника. Проаналізовані вченими спільні та відмінні риси катакомб на різних ділянках, проте, не дозволяють переконливо розділити їх на окремі “кладовища”. Все ж таки загальні риси обряду зберігаються у всі хронологічні періоди існування Верхньосалтівського городища та на всіх ділянках некрополя. Це і формує, власне, катакомбний, а не змішаний за типологіями, поховальний комплекс¹.

Тож для нового покоління вчених, які працюють із Верхньосалтівським археологічним комплексом постає нагальна задача єдиного визначення семантики пам'ятки для подальшої уніфікації досліджень.

Чим важливо розуміти семантику могильника для дослідження комплексу наступальної зброї? В першу чергу, саме тим, щоб аналізувати комплекси відповідно до належності інвентаря певному періоду та визначеному обряду. Виділення специфічних рис поховального обряду на різних ділянках могильника дозволяє глибше розуміти походження зброї, особливості її виготовлення, імпорту чи експорту, використання та, зокрема, її ролі в поховальному обряді - відтак, і її значення в соціальному житті представників тої чи іншої групи жителів Верхньосалтівського городища.

¹ Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника. С. 49.

Як було зазначено в Розділі 1 даної праці, вчені що досліджують Салтівську культуру в цілому та спадок Верхньосалтівського городища зокрема, не здійснюють кореляції знахідок зброї у похованнях відповідно до належності мерця тому чи іншому етносу чи релігійному середовищу. Причин на те є кілька. Зокрема, проблематично проводити антропологічний аналіз всіх віднайдених кістяків, адже антропологи, що займаються такими експертизами, в Україні мають надзвичайно щільний графік роботи через нечисленність та малооплачуваність роботи. Відповідні аналізи за кордоном вартують значних коштів, які держава не спроможна була забезпечити навіть до початку повномасштабного вторгнення росії. Відтак кореляцію зброї (як і інших елементів поховального інвентаря, в цілому) відповідно до етнічної приналежності мерця здійснити вкрай складно¹.

До того ж, говорячи про змішання етносів та культур, не можна виключати й його існування в рамках одного окремого поховання. Таким чином, специфіку комплексу наступальної зброї Верхньосалтівського могильника визначити ще складніше. Проте розвиток науки відбувається, хоч і зі змінами динаміки, але повсякчасно, і таке завдання не є цілком унеможливленим. Проте для його здійснення потрібно мати ґрунтовну базу знахідок, що полегшить аналітичний процес. Саме цим і визначається наукова цінність даної роботи.

Крім етнічної строкатості поселення Верхній Салтів, велику вагу для розуміння комплексу наступального озброєння має й соціальна диференціація населення. Зокрема, військова ієрархія, відображена в елементах поховального обряду, полегшує інтерпретацію знахідок, в тому числі й таких спірних за призначенням, як сокири та ножі².

Розділяти катакомбні поховання за принципом військового рангу небіжчика неодноразово пропонували різні дослідники. Цей поділ влучно описано І. Іськовим, який за наявністю та характером кінської упряжі виділив три типи катакомб, визначених як поховання кавалеристів.

¹ Аксенов В.С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры. С. 63.

² Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2. С. 24.

1. Поховання з конем, розміщеним у дромосі катакомби. Виділяють два підтипи цієї групи:
 Підтип А. Поховання з нішею-схованкою, яка містить кінську зброю.
 Підтип Б. Всі інші поховання з конем, розміщеним в дромосі - без схованок.
2. Окремі поховання коней. Дана група не є ілюстративною для опису наступального озброєння Салтівської культури, оскільки такі поховання не є прив'язаним до конкретного людського поховання з інвентарем, в складі якого була б зброя.
3. Поховання без кінського кістяка, але зі зброєю, що може символізувати всього бойового коня. Зазвичай елементи зброї знаходяться в сховках. Наприклад, у катакомбі №25 III Верхньосалтівського могильника та в катакомбі №93 IV Верхньосалтівського могильника кінська зброя знаходилася у сховках, зроблених в підлозі поховальної камери¹.

Сховки із кінською зброєю були знайдені при дослідженні Верхньосалтівського могильника С. А. Семеновим-Зусером. Вчений зафіксував ніші в підлозі камер катакомб №25 III Верхньосалтівського могильника та №1 з розкопок 1948 року. На думку дослідника, невелика кількість сховків, виявлених при дослідженні могильника, свідчила про те, що представники салтівської культури не боялися грабунку могил та сповідували вірування про небезпеку небіжчиків. Проте за фактом виявлення великої кількості ходів повторного проникнення в катакомби Верхньосалтівського могильника ми не можемо абсолютно погодитися з твердженням Семенова-Зусера. Проблеми методики розкопок та техніки їх здійснення на різних етапах дослідження пам'ятки могли перешкоджати вченим у різні часи віднаходити сховки².

¹ Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. С. 38.

² Семенов-Зусер С.Л. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. С. 118–119.

Групи поховань осіб у комплексі з кінськими костяками та/або зброєю інтерпретуються І. Іськовим як поховання, що належали воїнам Салтівської культури, відтак і весь інвентар цих об'єктів можна аналізувати саме як належний військовому.

Однією зі специфічних рис Верхньосалтівського катакомбного могильника є наявність мотик у складі поховального інвентаря воїнів. Тобто, у катакомбах, де було знайдено зброю або елементи військового спорядження, також у деяких випадках було віднайдено мотики, які зазвичай інтерпретуються як господарський інвентар. Саме тому деякі вчені намагаються розглянути мотики як елемент озброєння, зокрема, це Г. Афанасьєв. Проте більшість сучасних науковців, на основі досліджень та досягнень експериментальної археології, використовуючи також методи порівнянь, не бачать можливості використання мотик як елемента озброєння. Можливо, ця особливість Верхньосалтівського могильника буде конкретизована при подальших польових дослідженнях та відкритті нових матеріалів.

За факторним аналізом І. Іськов отримав дані про змінні ознаки військових поховань на базі археологічного матеріалу Верхньосалтівського комплексу. Зокрема, ним було виділено дві групи за превалюючими ознаками у інвентарному комплексі:

Група 1. Комплекс кінської зброї (начільник, вудила, стремена, прикраси ременів та зброї);

Група 2. Бойові сокири та мотики¹.

Таким чином, специфікою катакомбного могильника в Верхньому Салтові за отриманими під час факторного аналізу даних, можна вважати превалювання поховань кінноти над похованням піхоти. Разом з тим, за наявними ознаками підтверджується і теза про градацію поховань за ієрархією (статусом) воїнів. Що багатшим та впливовим був воїн, то більше інвентаря різного призначення знаходиться в його похованні. Навпаки,

¹Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. С. 39.

невелика кількість предметів, що супроводжували небіжчика, свідчить в першу чергу про його дохід, а не про належність до окремої категорії війська.

3.2. Знахідки зброї ближнього бою на Верхньосалтівському могильнику

Загалом, сокири різних типів вважають найпопулярнішою зброєю представників Салтівської культури, судячи з кількості знахідок. За описами В. С. Аксьонова, який у своїх дослідженнях приділив значну увагу опису комплексів катакомб Верхньосалтівського могильника, можна зробити висновок, що сокира була популярною наступальною зброєю ближнього бою на пам'ятці. Проте вчений зазвичай не вказує типологію сокир в похованнях, які досліджує, що ускладнює роботу з матеріалами, зокрема в умовах війни, коли колекції недоступні до візуального аналізу¹.

Здебільшого В. С. Аксьонов визначає сокири, знайдені на Верхньосалтівському катакомбному могильнику, як чекани. Так, наприклад, в описі катакомби №39 IV Верхньосалтівського могильника Аксьонов указує наявність в інвентарному складі як сокири-чекана, так і черешкового ножа, що у комплексі із поясним набором може свідчити про воїнський статус небіжчика. Разом з тим, у камері знайдено і мотику, що підтверджує спостереження І. Іськова про маркери визначення воїнських поховань та про специфіку поховального обряду на Верхньосалтівському могильнику².

Зокрема, при розкопках кремаційного могильника біля с. Суха Гомольша, В. В. Колода знайшов комплекси залізних речей. Зафіксовані на них сліди перебування у вогні свідчать про те, що ці речі, у тому числі й предмети озброєння, складали поховальний інвентарний комплекс, проте важко встановити це з точністю, адже пам'ятка була частково зруйнована під час Другої світової війни, її частина була розкопана при спорудженні фортифікаційних споруд³.

Визначення призначення знахідок залежало не тільки від їх стану збереженості, але й від позиції науковця, що здійснював дослідження.

¹ Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. С. 219.

² Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. С. 220; Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. С. 39.

³ Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. С. 31.

Наприклад, В. В. Колода відніс знайдені чотири сокири до таких, що мали господарче призначення. Проте не можна виключати їх бойове призначення, адже й сам Колода твердить, що такі сокири вузьколезного типу, за визначенням В. К. Міхеева, мали більшу ширину леза, ніж аналоги, які знаходили по всій території розповсюдження Салтівської культури. Так, сокира з поминального комплексу XVIII з Сухої Гомольші, тільки умовно віднесена Колодою до вузьколезних, проте має недостатні параметри, аби впевнено класифікуватися як широколезна. Такими ж є знахідки з поховання №42 та поминального комплексу V на Сухій Гомольші, віднайдені В. В. Колодою.

Віднесення їх автором до господарчих є дискусивним, зокрема зважаючи на їх параметри та неможливість точного визначення даних комплексів через ступінь їх зруйнованості в сучасності. Проте опираючись на твердження О. В. Комара та О. В. Сухобокова, можна припустити що сокири даного типу, перехідного з точки зору параметрів леза, могли формувати поховальний інвентарний комплекс воїна та використовуватися як зброя ближнього бою¹.

Через проблеми з визначенням призначення сокир, нині неможливо чітко визначити кількість бойових сокир за дослідженнями, зробленими раніше. Тому історіографія питання потребує ревізійізму та перевірки відносно нових знахідок, відкриттів, досліджень та актуальних наукових гіпотез і тверджень.

Так, типовою проблемою з нечіткою належністю сокир до бойового чи до господарського типу є помилкове заниження статистики цього виду озброєння на пам'ятках Салтівської культури. Наприклад, В. В. Колода у своєму звіті про дослідження кремаційного могильника біля с. Суха Гомольша твердить, що знайдено тільки одну бойову сокиру. За типологією А. В. Криганова вчений відносить її до типу з трикутним лезом та черешковим обушком. Проте сокири такого ж типу та розміром вже були віднесені В. В. Колодою до господарчих. Конкретно ця знахідка, маючи

¹ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

східний з відомими аналогіями, віднесеними до господарчих, виділяється більшим розміром¹.

Проте класифікувати сокири у якості бойових чи господарчих лише за розміром - дискусивне питання. Маркер розміру не завжди свідчить про утилітарне призначення та про фактичне використання конкретного знайденого предмету в період його експлуатації. Завдяки дослідженням реконструкторів відомо, що менша ширина леза та невеликі, порівняно з господарчими екземплярами, загальні параметри сокири, підвищують її ударну та пробивну сили. Відтак, розмір не може слугувати надійним інтерпретативним маркером, а класифікації знахідок, здійсненими вченими у раніші етапи дослідження салтівських пам'яток, потребують перегляду та уточнення.

Інколи визначити контекст знахідки сокир взагалі неможливо. Яскравим прикладом є сокира, яку подарував невідомий в колекцію Дніпровського національного історичного музею ім. Д. Яворницького у 2014 році. Невідомий не надав ніякої інформації щодо місця та часу, а також щодо обставин знахідки. Проте фахівцям О. О. Лаптеву та В. С. Аксьонову вдалося знайти підтвердження того, що знахідка пов'язана із нововідкритим Кицівським могильником². Завдяки розвідкам О. О. Лаптева Кицівський могильник було відкрито для науки в 2010 році, але, на жаль, для грабіжників історичної спадщини він став відомий раніше. Вчені знайшли могильник зі значними слідами сучасного зумисного грабунку так званими "чорними археологами"³.

Сокира-чекан з фондів Дніпровського музею, пов'язана із Кицівським могильником, виготовлена з заліза, з клиноподібним перетином в лезі, з провушиною, з неяскраво вираженим виступом в бік держака. Загальна висота сокири становить 15,6 см, лезо має ширину 4,5 см. Сокири такого типу знаходили як на Верхньосалтівському катакомбному могильнику, так і

¹ Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. С. 32; Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 60.

² Аксьонов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Археологія. 2018. №4. С. 114.

³ Лаптев О.О. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині. С. 96.

на інших пам'ятках Салтівської культури. На думку В. С. Аксьонова, сокири-чекани такого типу мають семантичну спорідненість зі взірцями Північного Кавказу. Разом з тим, на думку вченого, саме чекани із виступом в бік держака є статистично більшою, а відтак, і розповсюдженішою групою сокир з Верхньосалтівського могильника¹.

Таким чином, навіть подібні знахідки дають вченим змогу проаналізувати типохронологічне різноманіття наступального озброєння ближнього бою Салтівської культури. Це також допомагає визначити місце Кицівського могильника в системі пам'яток салтівського часу на Харківщині.

Проте вирвані з контексту грабіжниками, знахідки старожитностей Салтівської культури скоріш дають змогу збереження історичної спадщини України, аніж конкретну та помічну в дослідженнях інформацію².

Якщо порівнювати знахідки з Верхньосалтівського катакомбного могильника із типологією, розробленою А. Кригановим, можна зробити висновок про найбільше розповсюдження сокир 1 та 3 типів³. 1 тип сокир, за характеристиками фахівця, представляють собою чекани з відтягнутим у бік держака лезом, що утворює уступ. Дійсно, як було зазначено вище, такі сокири часто зустрічаються як на Верхньосалтівському могильнику, так і на інших об'єктах, що дозволяє підтвердити тезу. 3 тип має подовженотрапецієвидне лезо, такі сокири мають два підтипи: з коротким товстим обушком або з довгим вузьким обушком, що абрисом повторює форму леза. Сокири типу 2, описаного А. Кригановим, а саме – з двома уступами на лезові, не були знайдені на Верхньосалтівському могильнику. Не можна виключити, що інтерпретація ускладнена поганим станом збереженості сокир або їх частковою пошкодженістю у різні часи до відкриття фахівцями. Проте, зважаючи на спірність питання, визначити

¹ Лаптев О.О. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині. С. 97.

² Аксьонов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Археологія. 2018. №4. С. 116.

³ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 47-48.

пошкоджені сокири як належні до типу 2 лише за відсутніми елементами – не видається науковим та об'єктивним¹.

На думку М. Я. Мерперта, шаблі, знайдені на Верхньосалтівському катакомбному могильнику, здебільшого мають виражену елмань, а також нахил стрижня руків'я в бік леза. На момент написання Мерпертом дослідження на Верхньосалтівському могильнику не було жодної знахідки шаблі у комплексі із монетою, тож автор мав складнощі з точним, прив'язаним до хронологічних абсолютів, датуванням такого типу шабел в ареалі Салтівської культури. Проте за комплексом поясних та взуттєвих бляшок та типами посуду у воїнських похованнях, Мерперт датує широке розповсюдження так званих “салтівських шабел” якраз серединою VIII-IX ст.².

Крім того, Мерперт спирався на дані з інших могильників, стверджуючи, що є кілька десятків знахідок шабел у поховальному комплексі із арабськими монетами, що полегшувало вибудовування загальної типохронології, але, на жаль, не дає точних доповнень до варіативного складу цього виду зброї на Верхньосалтівському археологічному комплексі.

Аналогії таких шабел зустрічаються і на інших пам'ятках Салтівської культури. Наприклад, шаблю з залишками піхов та портупей було знайдено при розкопках могильника біля с. Суха Гомольша. Шаблю було зігнуто чотири рази, що, на думку В. В. Колоди та В. О. Сухобокова, свідчить про обряд “вбивання зброї” для передачі її у потойбічний вимір покійнику³. Разом з тим, не можна відкинути й припущення В. С. Аксьонова про те, що таким чином предмети озброєння та інші дорогі, статусні речі зумисно псувалися, аби перешкодити пограбуванню могил сучасниками.

Шабля з Сухої Гомольші має довжину 87 см, з яких на лезо припадає 71 см, в тому числі виражений кінець (елмань) 12 см. Проблему викликає вимірювання кривизни леза через пошкоджений стан предмета, проте інші

¹ Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. С. 49.

² Мерперт М. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы. С. 153.

³ Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII-X вв.; Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

параметри вдалося чітко зафіксувати. Зокрема, ширина леза біля руків'я становить 4,5 см при товщині обушка в 0,7 см. Профіль леза трикутний, у верхній частині – елмані – ромбоподібний. Типологізувати дану знахідку вченим вдалося на основі конструкції перехрестя, відтак шабля з Сухої Гомольші відноситься до типу з прямими кінцями перехрестя. Цей тип є досить розповсюдженим на салтівських пам'ятках¹.

З залишками піхов шаблі з Сухої Гомольші вчені пов'язують знахідку скоби для підвішування зброї до портупей. Ідентичні знахідки вже відомі науці, зокрема в с. Тополі була знайдена аналогічна за конструкцією скоба. Проте, повертаючись до означених вище проблем інтерпретації таких елементів екіпірування, як піхви, не можна точно твердити що віднайдені в Сухій Гомольші та с. Тополі скоби є однозначно елементами піхов та кріплення портупей. Можливо, вони мали інше призначення в комплексі озброєння та костюма воїна Салтівської культури, проте однозначно інтерпретувати це призначення за наявними комплексами інвентаря неможливо².

Також елементи, що свідчать про наявність в інвентарному комплексі шаблі, були знайдені при дослідженні катакомби №17 Рубіжанського могильника. Там, зокрема, було зафіксовано зламані дерев'яні піхви. Самій шаблі знайдено не було через те, що поховання було пограбоване в давні часи: хід повторного проникнення та розкиданість кісток небіжчика камерою свідчить про це. Проте тільки наявність піхов не дозволяє чітко проаналізувати типологію зброї³.

Складності інтерпретації предметів, що могли належати до комплексу фурнітури, додають супутні знахідки у могилах воїнів, що не можуть бути визначеними ніяким певним чином. Зокрема, при дослідженні поховання біля с. Суха Гомольша разом із шаблею та скобою були знайдені два невідомі залізні предмети. Наприклад, це “стаканчик” або ж бутероль з трьома

¹ Михеев В.К., Дегтярь А. К.Раскопки Сухогомольшанского комплекса. С. 311.

² Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник. С. 158.

³ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. С. 100.

заклепками, яку описує В. В. Колода та відносить цей предмет до елементів укріплення піхов або до оформлення навершя руків'я шаблі. На могильнику Червона Гірка також знаходилися схожі предмети, інтерпретувати які достеменно неможливо через недостатність інформації в самому похованні та через відсутність чітко описаних аналогів в ареалі розповсюдження Салтівської культури¹.

Відшукувати ж аналоги у інших культур, серед інших народів та періодів, як це часто робили російські дослідники (зокрема, С. Плетньова, інтерпретуючи знахідки Салтівської культури VIII ст. за типологією руської зброї А. Кірпічнікова), видається вкрай суб'єктивним та недоказовим. Єдиний шлях до уточнення призначень таких предметів у поховальному комплексі салтівського воїна – накопичення достатнього масиву достовірної інформації в нових археологічних польових сезонах.

Важливо розуміти, що шаблі на Верхньосалтівському комплексі вважаються вагомою, не частою знахідкою. Проте за статистикою знахідок по рокам це може свідчити не про бідність населення Верхньосалтівського городища, а про умови, в яких залізні предмети перебували в похованнях. Корозійні процеси, руйнування внаслідок впливу перепадів температур та вологи, не сприяли гарному стану збереженості зброї. Але шаблі регулярно відкриваються та досліджуються вченими, що присвятили свою кар'єру Верхньосалтівському археологічному комплексу².

Показовим є випадок відкриття такої знахідки ще першовідкривачем Салтівської культури. В. О. Бабенко в 1911 році при розкопках катакомби №1 знайшов шаблю із грушовидним навершям, чотирма шипами та обручем на руків'ї. Також відомо про знахідки з подібним декором, виготовленим із міді та заліза. Можна зробити припущення, що піхви робилися із дерева та шкіри, однак чи є частина знайдених у комплексах поховання воїнів бляшок саме декором фурнітури шабелі - встановити достеменно неможливо.

¹ Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1966 г. С. 224-225.

² Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. С. 32.

Шабля з Кицівського могильника, що зберігається у фонді Дніпровського музею, має довжину 60 см та тричі зігнута. Однолезний, трикутний у перетині клинок з ледь вираженим ребром має елмань довжиною в 10 см. Елмань лінзоподібний у перетині, дволезовий. Клинок має максимальну ширину 3,3 см, звужується до кінця, у зоні переходу до руків'я має обойму шириною 1,3 см. Пряме напускне, прямокутне, з овальними пласкими кінцями дає змогу віднести шаблю саме до цього типа шабель Салтівської культури¹.

НОЖІ

Окрему групу озброєння, що досі має нечітку інтерпретацію, є ножі. Ці предмети викликають гострі дискусії серед науковців, адже через індивідуальність параметрів та відсутність чітких формотипів їх вкрай важко типологізувати. Крім того, будь-який ніж достатньо великого розміру міг вільно використовуватися за різними призначеннями, як господарським так і військовим. Сліди зношеності у даному випадку не можуть слугувати надійним маркером для визначення призначення ножів, отже єдиною допоміжною умовою можна вважати тільки аналіз всього поховального комплексу, що супутній знахідкам холодної зброї.

До прикладу, В. В. Колода вважає, що всі ножі, знайдені в межах салтівських пам'яток на території України, були черешковими та мали упор для руків'я, проте через різний ступінь їх збереженості це твердження потребує уточнення, можливого тільки завдяки відкриттю нових знахідок. Всі ножі можна умовно розділити на два типи: без нервюри та з нервюрою².

Ножі без нервюри зустрічаються у похованнях різного характеру, як жіночих так і чоловічих. У той же час ножі з жолобчатою нервюрою частіше за все зустрічаються в похованнях, що містять предмети які вказують на воїнський статус небіжчика.

¹ Аксьонов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. С. 116.

² Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1966 г. С. 228.

Наприклад, в катакомбі №93 IV Верхньосалтівського могильника було знайдено 2 ножі в дерев'яних піхвах (від яких залишилось вкрай мало матеріала) при кістяку чоловіка 24-28 років. На кістяку також було знайдено елементи поясного набору зі срібними бляшками та наконечником пояса. Варто зазначити, що поясні набори вважаються статусним елементом військового костюма представників Салтівської культури, що свідчили про багатство та вплив особи. Про наявність озброєння в похованні свідчить, на жаль, небагато. Через вплив складу ґрунтів та клімату від частини залізних елементів інвентаря залишилися лише корозійні плями. Так, при покійнику було прослідковано слід від дерев'яної довгої ручки і корозійна пляма, що, на думку В. С. Аксьонова, могло бути сокирою-чеканом¹.

Аналогії знахідкам на Верхньосалтівському катакомбному могильнику зустрічаються також на Сухогомольшанському могильнику (поховання №125, 175, 214, 269; поминальні комплекси IV та XVI), на могильнику Червона Гірка (поховання №101, 162), у Новій Покровці (комплекс №1)².

Цікаво, що ножі з нервюрою статистично зустрічаються значно рідше, ніж ножі без нервюри, що також може свідчити як про чітке розділення господарчого та військового інвентаря у поховальних комплексах, так і про те, що ножі з нервюрами належали воїнам.

Аналізуючи поховання, що належали військовим, варто використати комплексний підхід. Так, наприклад, є певна частка катакомб, де були наявні сховки, що свідчить, як уже було доведено, про воїнський статус похованого, але в нішах знаходилися не тільки елементи кінської зброї. Зокрема, в сховку катакомби №1 розкопок С. А. Семенова-Зусера було знайдено пояс із бронзовими бляшками та ніж у піхвах із срібними накладками. Якщо пояс є чітким маркером воїнського статусу небіжчика, то і ніж можна визначити як елемент озброєння³.

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. С. 103.

² Аксёнов В.С. Погребение №525 Нетайловского могильника. С. 410.

³ Семенов-Зусер С.Л. Дослідження Салтівського могильника. С. 274.

Цікаво також, що ножі знаходили й у похованнях у дромосі, а не в камері катакомби. Наприклад, у дромосі катакомби №124 IV Верхньосалтівського могильника було знайдено кістяк чоловіка 23-27 років. При ньому було знайдено залізний черешковий ніж, мотику та кістяну коробочку. Крім означеного зв'язку мотик із похованнями воїнів, до інтерпретації ножа у якості зброї додається твердження В. С. Аксьонова про те, що кістяні коробочки аналогічної конструкції визначаються як елемент салтівських воїнів¹.

На думку В. О. Бабенка, салтівська армія була озброєна сокирами та ножами чи кинджалами. Таку думку дослідник висловив на основі статистичного превалювання знахідок цих предметів у розвіданих ним катакомбах могильника Верхній Салтів. Проте, на думку більшості вчених, використання ножів або кинджалів як елемента бойового озброєння у салтівських воїнів, є спірним та не доведеним переконливими знахідками. Сучасна наука вбачає вирішення дискусійного питання використання бойових ножів чи кинджалів воїнами Салтівської культури у розробці двох векторів: збільшення археологічних знахідок у контексті (без пошкоджень, *in situ*, у комплексі з іншим інвентарем та відповідним розміщенням у поховальній камері відносно кістяка) та у практичній перевірці у площині експериментальної археології. Останнє потребує значних ресурсів та може бути здійснено тільки завдяки праці фахівців, що досконало вивчили поховальні комплекси, а також залізообробні технології Салтівської культури.

Наконечники списів, знайдені при розкопках Верхньосалтівського катакомбного могильника, здебільшого є втульчаими за конструкцією.

Аналогії відомі й на інших пам'ятках. Зокрема, один із наконечників черешкових списів, знайдених біля с. Суха Гомольша, має довжину 29,3 см, 13 см з них становить овальне листовидне лезо, що дозволяє віднести

¹ Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова. С. 8.

наконечник саме до цього типу. Максимально схожий наконечник списа було знайдено на пам'ятці Червона Гірка у похованні №100¹.

Інша знахідка на кремаційному Сухогомольшанському могильнику - з нервюрою та отворами в лопатях, довжина виробу - 26 см. Такий тип є більш популярним, про що свідчать і аналоги, знайдені у великій кількості.

Знахідки списів на кремаційних могильниках, як у Сухій Гомольші, часто ідуть у комплексі з елементами кінської зброї. Це свідчить про використання списів саме кавалерією. Така теорія лише частково підтверджується матеріалами з інгумаційних могильників.

3.3. Знахідки дистанційної зброї на Верхньосалтівському могильнику

Великою за численністю групою знахідок зброї дальнього бою на Верхньосалтівському могильнику є наконечники стріл.

Зокрема, аналоги черешкових наконечників стріл знайдені також при розкопках кремаційного могильника біля с. Суха Гомольша. 15 наконечників можна віднести, використовуючи типологію А. В. Криганова, до кількох груп. Так, серед них є трилопастні килеподібні вузькі наконечники (7 шт), трилопастні гостролистні (5 шт), пласкі з прорізю (2 шт) та один – гранований вузький шилоподібний квадратного розділу.

У комплексі речей, які були вкрадені з Кицівського могильника та передані у Дніпровський музей, були наконечники стріл салтівської культури. Виготовлені з заліза, черешкові вістря мають поріжок для упору між пером вістря та черешком².

П'ять наконечників із комплексу мають килеподібний вузький тип, трилопатеві: тригранний перетин на вістрі переходить у трилопатевий до черешка. Інші три визначено як килеподібні вузькі: округлі в перетині, шилоподібні черешки наконечників мають максимальну довжину 5 см. Аналогії таких наконечників зустрічаються як на Сухій Гомольші, так і серед досліджених поховань Кицівського могильника. Два вістря віднесено до

¹ Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. С. 105.

² Аксенов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. С. 118.

трьохлопатевого типу з трикутним пером. Вони характерні, за більшістю знахідок, описаних фахівцями, здебільшого для кремаційних поховань Салтівської культури. Одне з вістрів належить до типу плоских, має лінзоподібний перетин та виражене ребро у верхньому секторі¹.

За статистикою, зібраною А. Кригановим, більшість наконечників стріл виготовлені з заліза і мають черешкову конструкцію. Це збігається і з даними, отриманими в результаті розкопок Верхньосалтівського могильника та інших пам'яток Салтівської культури, розташованих поблизу нього².

Переважає більшість знайдених на Верхньосалтівському могильнику наконечників - трилопатеві: трикутні, кілеподібні вузькі. Набагато меншу групу складають плоскі ромбоподібні, а бронебійні ромбічного перерізу чи ланцетоподібної форми пера є одиничними знахідками у всіх комплексах салтівських поховань Харківської області.

Тож можна зробити побіжний висновок про широке використання салтівським населенням регіону м'якого обладунку, що ще не еволюціонував у складний, металевий. До цього ж варто віднести й тезу О. В. Сухобокова про те, що знайдені у суміжних з українським кордоном областях (зокрема, білгородській) фрагменти кольчуги не свідчать про її використання у якості повноцінного захисного одягу. Відтак, і необхідність у бронебійних стрілах у салтівського населення вказаного регіону не була відчутною³.

Деталі сагайдака, як було зазначено вище, вкрай рідко вдається знайти, адже велику частину цієї амуніції виготовляли з органічних матеріалів, які через специфіку клімату та палеопедологічних характеристик поховань не зберігалися. Проте окремі елементи були знайдені вченими при розкопках як Верхньосалтівського могильника, так і інших поховальних комплексів Салтівської культури на території Харківської області. Тож можна стверджувати, що в межах даної території салтівське населення використовувало сагайдаки різних типів.

¹ Михеев В.К., Дегтярь А. К. Раскопки Сухогомольшанского комплекса. С. 318.

² Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння. С. 59-60.

³ Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата.

Зокрема, колчанні гаки було знайдено при дослідженні кремаційних поховань біля с. Суха Гомольша. Превалює тип гака з пластиною шестикутної форми. На Сухій Гомольші такий гак було знайдено поза межами поховань у культурному шарі могильника, а на Червоній Гірці - у похованні №254¹.

Скоби від колчана, знайдені в Сухій Гомольші, відносяться до типів з овальними пластинами, що співпадають із типами гаків. Це не значить, що віднайдені деталі колись належали до одного виробу. Але разом з тим, вони дозволяють уявити приблизну конструкцію сагайдака та створити його реконструкцію як візуальну, так і предметну.

Все вказує на те, що луки виготовлялися здебільшого з органічних матеріалів з використанням металевих, кістяних та рогових елементів. Саме тому для аналізу та типології цього виду зброї археологи можуть використовувати лише ці елементи, що вціліли після багаторічного впливу клімату, ґрунтів та техногенних факторів².

Як твердить А. Криганов, накладки на луки взагалі є малочисленною групою знахідок, що ускладнює побудову типології або дослідження точної форми, конструкції та використання зброї. Автор вказує, що на півдні східноєвропейських земель накладки на лук були одиничними знахідкою. Одну з них відкрили на могильнику біля с. Суха Гомольша³. За типологією це - фронтальні накладки, аналоги яким знаходять у північнокавказьких аланів. Отже, враховуючи рідкісність знахідки, тільки за нею неможливо вивести ні типологію луків, ні їх точне походження та появу у населення Верхньосалтівського городища, проте така задача уможлиблюється використанням всього поховального комплексу, що і було зроблено вченими.

Не зважаючи на те, що знахідки елементів луків є малочисельними, вчені знаходять способи їх дослідження завдяки використанню різних сучасних методик та технологій.

¹ Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. С. 31-32.

² Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. С. 90.

³ Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры. С. 105.

Плечові тильні накладки та серединні бокові накладки луків, знайдених у ранньосалтівських похованнях у Верхньому Салтові, мають характерну особливість: нанесення гравійованого геометричного візерунка на лицевих та кінцях пластин. На думку В. С. Аксьонова, це відповідає так званій “другій лінії” технологічного розвитку салтівського населення. Саме вони дозволяють визначити знахідки як належні до “салтівського типу” “хозарського” лука. Саме такі накладки було знайдено під час розкопок Старо-Салтівського могильника (катакомба №12). Крім того, подібні знахідки зустрічалися під час розкопок могильника Червона Гірка (інгумаційні поховання №150к-13, 282, 293к-34; кремаційні поховання 216к-19, 233, 254)¹.

Проте науці відомі й знахідки елементів, що свідчать про використання салтівським населенням інших типів луків. Наприклад, у 2015 році при проведенні спільних розкопок експедицій Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Харківського історичного музею ім. М. Ф. Сумцова було досліджено катакомбу №127 IV Верхньосалтівського могильника.

У похованні, що зберігало сліди зумисного ритуального руйнування небіжчиці, виявлено кістяк молодої жінки. У поховальному комплексі зафіксовано прикраси із ювелірних металів, гудзики, штамповані бляшки. Крім того, у лівому кутку поховання під кісткою крупної рогатої тварини (ймовірно, тризна, поминальна їжа) розміщувалися кістяні накладки на лук. Також біля них знайдено невідомий залізний стрижнеподібний предмет, інтерпретувати який не вдалося, проте відомі аналогії цього предмету. Зокрема, у катакомбі №12 Старо-Салтівського могильника було відкрито кістяні накладки на лук відповідного катакомбі №127 типа, кіснятні елементи сагайдака, а також пластинчасті окуття сагайдака і фрагмент залізної скоби².

¹ Круглов Е.В. Сложносоставные луки раннехазарского времени // Хазарский альманах. 2004. Т. 3. С. 63; Аксенов В.С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры. С. 86-87.

² Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів. С. 90-91.

У сагайдачних наборах різних етносів середньовіччя, як осілих, так і кочових, зустрічаються подібні пластинчасті скоби. Зокрема, вони зафіксовані при розкопках аланських поховань Подоння.

Вкрай нечисленною також є група знахідок, які можна визначити як кистені. З усіх типів, описаних вище, на Верхньосалтівському могильнику було знайдено лише кистені 2 типу - шароподібні, залізні, з поздовжнім каналом. Описані знахідки здійснив ще В. О. Бабенко. Потім схожі кистені було знайдено під час роботи археологічної експедиції під керівництвом В. Г. Бородуліна: як на могильнику, так і на території городища.

Цікаво, що кистені цієї групи зустрічаються на інших пам'ятках, розміщених на відносно невеликій віддалі від Верхньосалтівського: Старосалтівському катакомбному могильнику, Нетайлівському ямному могильнику, Сухогомольшанському кремаційному могильнику тощо. Це свідчить про широке розповсюдження кистенів 2 групи серед салтівського населення незалежно від ритуалів, які сповідували особи¹.

Кистені 3 групи, за Кригановим, мають форму квадратної призми зі зрізаними кутами. Така знахідка поки що єдинична і належить до комплексу поховання Красногорівського біобрядового могильника. Це може свідчити про специфіку саме конкретного поховання, або ж всього поселення, про існування іншої зброярської школи або імпорту. Проте на Верхньосалтівському могильнику особливих знахідок кистенів поки що відкрито не було, всі елементи зброї класифікуються за стандартною типологією та не мають специфічних рис².

3.4. Перспективи досліджень в сучасних умовах

Варто зазначити, що саме нові дослідження пам'ятки зможуть дати достатньо матеріалу для створення типохронології наступального озброєння саме на матеріалах із Верхнього Салтова. Це дозволить врахувати всі специфічні риси та вибудувати ефективну типологію, що спростить аналіз елементів озброєння, їх походження, хронологічного відрізка виготовлення

¹ Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши. С. 34.

² Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья. С. 63.

та використання (а заодно і прослідкувати розбіжності цих показників). Саме тому вкрай актуально звернути увагу на можливості відновлення досліджень Верхньосалтівського археологічного комплексу вже зараз.

Археологічні дослідження на території Верхньосалтівського комплексу українськими фахівцями велися з перемінною динамікою вже з перших років відновлення незалежності України. Проте літній сезон 2021 року став останнім на даний момент, коли було здійснено розкопки катакомб на могильнику.

Вже в перші години повномасштабної війни, розпочатої росією 24 лютого 2022 року, село Верхній Салтів було окуповане ворогом. Варто зазначити, що село знаходиться всього в 10 км від східного державного кордону України. Логістичні проблеми, зокрема вкрай низька прохідність доріг, що ведуть від Верхнього Салтова до Харкова, не дала змоги підготувати населений пункт до тяжких випробувань, принесених збройною агресією ворога¹.

Через це значно постраждав історико-археологічний музей-заповідник “Верхній Салтів”, що знаходиться в центрі сучасного села. Всі колекції не були своєчасно евакуйовані на безпечні території. Унікальні описи та інші документи, що давали змогу зафіксувати наявність та стан експонатів, теж значно постраждали, частково були втрачені. Музей було зруйновано обстрілами ворожої артилерії: як саме приміщення, так і знахідки, що були в експозиціях, частково знищено. Важко навіть зафіксувати об’єм руйнувань та створити списки втраченої археологічної й культурної спадщини, що знаходилася в музейному просторі².

Лише наприкінці 2022 року археологам вдалося вивезти частину вцілілих експонатів у Харків. Майбутнє музею нині не визначене. Відбудова приміщення та відновлення наукової роботи на його базі – велике відкрите питання. Адже серед факторів ризику завжди залишатиметься близькість до кордону з ворогом та можливість нових руйнівних обстрілів. Крім того,

¹ Археологічний музей у Верхньому Салтові: розтрощені стіни і дах // Гвара Медіа. 5 грудня 2022.

² Археологічний музей у Верхньому Салтові: розтрощені стіни і дах // Гвара Медіа. 5 грудня 2022.

питання фінансування музею в невеликому, майже вимерлому селі – вкрай бентежне¹.

Для продовження польових робіт у майбутньому потрібно забезпечити, в першу чергу, безпеку експедицій. Територія, що була під російською окупацією, по якій безпосередньо пролягала лінія бойового зіткнення, апріорі є небезпечною не тільки для земельних робіт, але й для фактичного знаходження на ній.

Мінна небезпека, небезпека залягання на поверхні землі та під нею вибухонебезпечних предметів та речовин - фактори, що блокують роботу археологів на невизначений час. Адже цивільне розмінування нині є вкрай необхідним для значних територій України, в першу чергу - для населених пунктів та сільськогосподарських угідь. Території історико-археологічного заповідника, зокрема ділянки Верхньосалтівського могильника не входять в перелік першочергових для обстеження фахівцями та розмінування об'єктів. Це віддаляє час ймовірного поновлення археологічних робіт на комплексі. Крім того, сам факт війни що продовжується, робить нові обстріли з боку ворога можливими, але не прогнозованими. Це створює значну небезпеку для експедицій, так само як зараз становить загрозу життю місцевих жителів.

Враховуючи ці умови, наразі перспективи польового дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника вкрай невеликі. Проте вчені мають ряд завдань, вирішення яких полегшить повернення до практичних робіт та зробить їх більш продуктивними й організованими².

Таким чином, можна зробити висновок про те, що Верхньосалтівський археологічний комплекс є важливою пам'яткою в системі пам'яток історії та археології України, відтак він має національний статус та має захищатися законом.

Проте через повномасштабну війну та близькість до державного кордону України, Верхній Салтів пережив важкі обстріли, був на лінії бойового зіткнення, а його територія досі має статус замінованої та

¹ Російські військові зруйнували музей у Верхньому Салтові // Майдан. 7 серпня 2023.

² Археологічні пам'ятки і війна / Упорядник О. Теліженко. ВГО "Спілка археологів України"

небезпечної не тільки для досліджень, але й для життя місцевого населення. Це вкрай ускладнює подальшу роботу на пам'ятці. Тож вченим на даний момент залишається тільки використовувати вцілілі матеріали, які вже було уведено в науковий обіг.

За ними можна співставити знахідки предметів із Верхньосалтівського катакомбного могильника та городища із типологіями, що вже існують для всієї Салтівської культури, виділивши специфічні риси, притаманні саме цій пам'ятці. Крім того, за аналізом аналогій із пам'яток Салтівської культури, що знаходяться відносно близько до Верхньосалтівського комплексу та співпадають з ним в датування, можна зробити висновок не тільки про широке розповсюдження певного виду, типу, групи зброї, але й про унікальність комплексів, віднайдених у похованнях саме в Верхньому Салтові. Зокрема, мова йде про елементи луків та сагайдаків, а також і про шаблі які тут знаходили здебільшого цілими, без слідів обряду "вбивання зброї" або антивандальних пошкоджень.

Комплекс наступальної зброї у Верхньому Салтові представлений всіма групами озброєння, притаманними Салтівській культурі: ближнього бою та дистанційної. Серед груп, типів та підтипів озброєння виділяються далеко не всі описані фахівцями таксономічні одиниці. Це свідчить про певну специфіку населення Верхньосалтівського городища: озброєна здебільшого сокирами-чеканами кіннота в легкому обладунку, що не потребував бронебійних наконечників стріл, що мало використовувала списи і, ймовірно, досить обмежено використовувала луки. Оборонці Верхнього Салтова, таким чином, практикували кіннотний ближній бій. Ця теза потребує перевірки, зокрема, й через антропологічний анатомічний аналіз віднайдених кістяків з премортальними пошкодженнями.

Проте щоб більш точно встановити картину розвитку війська у Верхньому Салтові та той арсенал наступальної зброї, який воно використовувало, потрібно вже зараз розробляти проєкти відновлення археологічних досліджень на пам'ятці, аби врятувати її від руйнування війною.

Висновки

Дане дослідження базується, здебільшого, на археологічних джерелах та спеціальних працях. Оскільки воно є спеціальним, присвяченим аналізу специфіки тільки наступального озброєння і тільки на базі Верхньосалтівського археологічного комплексу, це потребувало особливого підходу для формування як джерельної та історіографічної бази, так і в доборі методико-методологічної бази. Джерельна база для дослідження наступального озброєння як Салтівської культури в цілому, так і на Верхньосалтівському археологічному комплексі зокрема, є досить повною та презентабельною. Проте варто зауважити, що тільки поповнення колекцій завдяки новим практичним дослідженням дозволить створити більш глибоку джерельну базу та досконаліше проаналізувати специфіку озброєння представників вказаної культури.

Історіографія, присвячена питанню, напряду залежить від динаміки дослідження пам'ятки. Тож можемо помітити що її активне поповнення новими дослідженнями пов'язане із новими сезонами археологічних досліджень Верхньосалтівського комплексу. Вивчення тематики починається буквально з відкриття культури у с. Верхній Салтів, поступово історіографія поповнюється новими статтями, монографіями та матеріалами, викладеними у загальних працях. Проте спеціальні праці, присвячені, зокрема, озброєнню представників Салтівської культури, з'являються тільки у другій половині ХХ ст., ставши масовим явищем до середини 1980-х років.

Велику вагу для даного дослідження мають загальні типохронології, виведені фахівцями на різних етапах дослідження як Салтівської культури, так і зокрема Верхньосалтівського археологічного комплексу. Загальні типохронології дають змогу зрозуміти все різноманіття предметів озброєння, які використовували представники культури. Це необхідно, щоб виділити основні типи озброєння, знайдені на території Верхньосалтівського катакомбного могильника та городища. Саме завдяки цьому порівняльному аналізу можливо зрозуміти, які типи зброї використовувало населення городища, що сформувало могильник біля нього.

Завдяки використанню знахідок, що вже були уведені в науковий обіг від початку дослідження комплексу на початку ХХ ст можна зрозуміти інтенсивність використання того чи іншого виду зброї у певні хронологічні періоди розвитку Верхньосалтівського городища.

Не вся зброя дійшла до сучасних вчених у задовільному стані. Деякі елементи були віднайдені у понівеченому стані, а елементи із органічних матеріалів втрачені. Зокрема, мова йде про сагайдаки. Проте за тою невеликою вибіркою залізних елементів конструкції вчені змогли відтворити вигляд сагайдаків та виділити основні їх типи. Така ж ситуація склалася і з луками, які можна типологізувати за наявними накладками.

Характерно, що накладки на луки та скоби на сагайдаки було відкрито тільки на ранньосалтівських горизонтах, але у всі часи існування городища та, відповідно, розширення катакомбного могильника, населення широко використовувало сокири-чекани.

Крім того, малочисленною але динамічно-стабільною групою наступального озброєння населення Верхньосалтівського городища є шабля. Шаблі знайдені, здебільшого, цілими, без слідів пошкодження які можна було б віднести до часу створення поховання. При тому аналогічні шаблі саме зі слідами пошкоджень, було виявлено на Рубіжанському, Кицівському могильниках тощо. Ймовірно, Верхній Салтів був досить крупним центром, а могильник знаходився не на великій віддалі від поселення, тож ці поховання могли мати більший захист від вандалів. Відповідно, і зброя в поховання клалася без зумисних антивандальних пошкоджень.

Цікаво, що кистені було знайдено як на могильнику, так і на городищі. Це може свідчити про сам характер зброї дистанційного використання, яка легко могла відірватися від кріплення та загубитися. Але вибірка кистенів, знайдених у Верхньому Салтові, досить невелика і презентована тільки одним типом, щоб зробити інші висновки про можливі варіації у використанні кистенів.

Загалом, джерельна база для вибудовування типохронології салтівського наступального озброєння є досить презентабельною та дає змогу

не тільки вибудувати цілісну картину типів та груп озброєння відносно всього ареалу культури, але й проаналізувати специфіку наступального озброєння на окремих пам'ятках, зокрема, й на Верхньосалтівському археологічному комплексі.

Аналізуючи комплекс наступальної зброї Верхньосалтівського могильника, неможливо оминати й питання його сучасного статусу та перспектив досліджень у майбутньому. Це дає науковцям змогу розуміти ступінь дослідженості, окреслити основні напрямки подальших робіт тощо. Враховуючи активну фазу повномасштабної війни, близькість Верхнього Салтова до державного кордону України та мінну небезпеку на ділянках, що займає могильник, наразі перспективи польового дослідження Верхньосалтівського катакомбного могильника вкрай невеликі. Проте вчені мають ряд завдань, вирішення яких полегшить повернення до практичних робіт та зробить їх більш продуктивними й організованими.

Тож вченим на даний момент залишається тільки використовувати вцілілі матеріали, які вже було уведено в науковий обіг.

За ними можна співставити знахідки предметів із Верхньосалтівського катакомбного могильника та городища із типологіями, що вже існують для всієї Салтівської культури, виділивши специфічні риси, притаманні саме цій пам'ятці. Крім того, за аналізом аналогій із пам'яток Салтівської культури, що знаходяться відносно близько до Верхньосалтівського комплексу та співпадають з ним в датування, можна зробити висновок не тільки про широке розповсюдження певного виду, типу, групи зброї, але й про унікальність комплексів, віднайдених у похованнях саме в Верхньому Салтові.

Таким чином, наступальне озброєння представників Салтівської культури, що заснувало Верхньосалтівське городище та створило відповідний катакомбний могильник, мало й певну специфіку військової стратегії, що з одного боку співпадала з загальними даними по всій культурі, з іншого - мало відмінності. Так, порівняно з іншими зонами розвитку салтівських поселень, Верхній Салтів залишив по собі мало знахідок луків та

наконечників стріл, а також і наконечників списів, тоді як, наприклад, у більш східних регіонах існування представників культури, такі знахідки є більш частими.

Завдяки частим знахідкам у поховальних комплексів кінських кістяків і/або елементів зброї, можна зробити висновок про превалювання кінноти над піхотою у Верхньому Салтові, особливо якщо врахувати при цьому інший інвентар вказаних поховань. Сокири, які взагалі часто зустрічаються на могильнику, завжди прив'язані до поховань з кіньми або зброєю. Можна зробити висновок за характером комплексів наступальної зброї в похованнях Верхньосалтівського катакомбного могильника, що армія підлаштовувалася, в першу чергу, під ворога. Таким ворогом могла бути тільки відповідна кіннота, що також використовувала зброю ближнього бою частіше, ніж дистанційну наступальну зброю. Відповідно, навряд чи слов'янське населення було тим основним ворогом представників Салтівської культури на вказаному городищі.

За інвентарними комплексами катакомбних поховань у Верхньому Салтові можна зробити висновок, що незалежно від хронології створення могил, існував прошарок професійних воїнів, що мав пошану серед населення та поділявся на більш бідну частку та елітарну. Існування професійних піхотинців підтвердити за матеріалами поховань у Верхньому Салтові вкрай важко, тож можна зробити побіжний висновок про існування регулярної кінноти та піхоти, що виконувала роль своєрідної тероборони - мобілізувалася у певних випадках. На жаль, досі існує гостра потреба в уточненні цих даних, що буде можливо тільки по відновленню розкопок Верхньосалтівського комплексу.

Таким чином, наступальне озброєння представників Салтівської археологічної культури, зафіксоване при розкопках Верхньосалтівського катакомбного могильника та городища, свідчить про відповідність військово-політичній ситуації в регіоні, зв'язок воїнської стратегії, тактики та рівня забезпеченості з відповідними характеристиками армії потенційних ворогів. Наступальне озброєння жителів Верхньосалтівського городища, що

сформували відповідний катакомбний могильник, є типовим для середньовічного періоду, проте має ряд специфічних рис, що показують як його технологічний розвиток, так і соціально-економічні особливості.

Джерела та література

1. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков: Изд-во ХГУ, 1956. 343 с.
2. Константин Багрянородный. Об управлении империей. М.: «Наука», 1991. 497 с.
3. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, коментарі В. В. Яременка. Київ : Радянський письменник, 1990. 558 с.
1. Аксёнов В.С. Деревянные конструкции могильника салтовской культуры Красная Горка // Хазарский альманах. Харьков: «Каравелла», 2002. Т. 1. С. 6–17.
2. Аксенов В.С. Исследования Верхнесалтовского катакомбного могильника в 1997 г. // Древности, 1997–1998. Харьков: Бизнес Информ, 1998. С. 218–220.
3. Аксенов В.С. Исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. К.: Інститут археологи НАН України, 1998. С. 49–50.
4. Аксенов В.С. Исследование Верхне-Салтовского катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. К., 2001. С. 3–5.
5. Аксенов В.С. Исследование Верхнесалтовского IV катакомбного могильника // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. К., 2001. С. 65–67.

6. Аксенов В.С. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 21 – 23 октября 1999 г.). Харьков, 1999. С. 60–91.
7. Аксёнов В.С. Комплексы воинского снаряжения салтовского времени с начальниками (по материалам Верхнесалтовского катакомбного могильника) // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк: ДонНУ, 2005. Т. 4. С. 245–260.
8. Аксёнов В.С., Крыганов А. В. Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтовско-венгерских культурных контактах // Дивногорский сборник: труды музея-заповедника «Дивногорье». Воронеж: Изд-во ВГУ, 2009. Вып. 1. С. 23–37.
9. Аксенов В. С., Лаптев А. А. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы №93 могильника у с. Верхний Салтов) // Древности, 2009. С. 242–258.
10. Аксёнов В.С., Михеев В. К. Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII-X вв. // Хазарский альманах. Киев–Харьков: Международный Соломонов университет, 2006. Т. 5. 306 с.
11. Аксёнов В.С. Начальный этап формирования лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры (по материалам погребальных 192 памятников Харьковщины) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Луганск: Інститут археології національної академії наук України, 2012. С. 408–413.

12. Аксьонов В.С. Нові матеріали щодо поховального обряду ранньосередньовічного аланського населення Верхнього Салтова // Міхєєвські читання. Вип. 2. Харків, 2021. С. 4–10.
13. Аксёнов В.С. Новые поминальные комплексы воинов-всадников салтовского времени с территории Верхнего Подонечья // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк: ДонНУ, 2005а. Т. 4. С. 357–368.
14. Аксёнов В.С. Новый салтовский могильник в верхнем Подонечье // Донская археология. 1999. № 3–4. С. 34–40.
15. Аксенов В. С. Новые погребения в дромосе на Верхне-Салтовском IV катакомбном могильнике // Lauea I. Античный мир и средние века. Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы (ред. С.И. Посохов, С.Б. Сорочан). Харьков, 2015, С. 12–17.
16. Аксенов В.С. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // Российская археология. 2002. № 3. С. 98–114 .
17. Аксёнов В.С. Погребение №525 Нетайловского могильника (к вопросу о начальном этапе формирования салтово-маяцкой культуры) // Верхнедонской археологический сборник. Выпуск 6. Липецк: Изд-во ЛГПУ, 2014. С. 408–415.
18. Аксёнов В.С. Салтовские кремационные комплексы с конскими начальниками из бассейна Северского Донца // Хазарский альманах. Киев–Харьков: Международный Соломонов университет, 2005. Т.4. С. 182–198.

19. Аксьонов В.С. Сидяче поховання з аланського катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологічний літопис Лівобережної України. 2003. №2. С. 95–102.
20. Аксьонов В. С. Складні луки у похованнях ранньосередньовічного катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів // Археологія. 2016. №2. С. 88–97.
21. Аксьонов В. С., Старік О. В. Речі салтівського часу з колекції Дніпровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького // Археологія. 2018. №4. С. 114–126.
22. Археологічні пам'ятки і війна / Упорядник О. Теліженко. ВГО "Спілка археологів України"
23. Археологічний музей у Верхньому Салтові: розтрощені стіни і дах // Гвара Медіа. 5 грудня 2022.
24. Бабенко В.А. Раскопки катакомбного могильника в Верхнем Салтове, Волчанского уезда, Харьковской губ. // Труды Харьковской комиссии по устройству XIII Археологического съезда в г. Екатеринославе. Харьков: «Печатное дело», 1905. С. 547–577.
25. Бабенко В.А. Новые систематические раскопки Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове 1909. М.: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1911. Т. 3. С. 216–231.
26. Бабенко В.А. История памятников древней культуры местного края. Волчанск, 1940. Рукопись // Архив Волчанского краеведческого музея.

27. Березовець Д.Т. Салтівська культура // Археологія Української РСР. Київ: Наукова думка, 1975. Т. 3. С. 421–435.
28. Гавритухин И.О. Хронология «среднеаварского» периода // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк: ДонНУ, 2001. Т.2. С. 45–162.
29. Гавритухин И.О. Хронология эпохи становления Хазарского каганата (элементы ременной гарнитуры) // Хазары. Евреи и славяне. М.; Иерусалим: «Мосты культуры», «Гешарим», 2005. Т. 16. С. 378–426.
30. Голубев А.М., Голубева І. В. Однолезова зброя з довгим клинком кочовиків VII–VIII ст. // Археологія. 2012. №4. С. 42–54.
31. Голубев А. М. Еволюція клинкової зброї кочівників раннього середньовіччя // Археологія, 2015. №4. С. 62–76.
32. Голубев А. М. Салтово-маяцький кремаційний могильник «Государів Яр» у Середньому Подонців'ї // Археологія. 2017. №. 2. С. 57–64.
33. Горбаненко С.А., Колода В.В. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори // Археологія. 2009. № 3. С. 82–92.
34. Горбаненко С.А., Колода В.В. Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / Інститут археології НАН України. К., 2013. 236 с.
35. Грінченко В.А. Памятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запоріжжі // Археологія. 1950. Т. III. С. 37–63.
36. Дружинина И.А. Средневековые кочевники в Восточном Приазовье. Армавир; М.: 2011. 266 с.

37. Іллінська В.А. Скіфські сокири / В.А. Іллінська // Археологія. 1961. Т. XII. С. 27–52.
38. Іськов І. В. Військові поховання катакомбних могильників верхньої течії р. Сіверський Донець. // Матеріали 36-ї міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених “Краєзнавство в системі історичного знання”. Харків, 2019. С. 37–41.
39. Иченская О.В. Особенности погребального обряда и датировка некоторых участков Салтовского могильника // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев: Наукова думка, 1982. С. 140–148.
40. Йотов В. Въръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). Варна, 2004. 234 с.
41. Кадеев В.И. Украинский археолог, краевед и этнограф В.А. Бабенко (к 120-летию со дня рождения) // Древности, 1996. Харьков: Бизнес Информ, 1997. С. 144–146.
42. Колода В.В. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1966 г. // Хазарский альманах. Киев-Харьков: Международный Соломонов университет, 2004. Т. 3. С. 213–241.
43. Колода В.В. Ещё одна группа салтовских артефактов из Сухой Гомольши // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції “XVI Слобожанські читання”. Харків, 2012. Вип.2. С. 30–36.

44. Колода В. В. Взаємини слов'янського світу та Хозарського каганату на Сіверському Донці: етнокультурний аспект // Археологія Поволжя. 2015. № 4. С. 54–91.
45. Колода В. В. Городища в структурі поселень лісостепної Хазарії // Хазарський альманах. 2021–2022. № 18. С. 141–170.
46. Колода В.В. Два салтовских комплекса из Государева яра // Салтово-маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячений актуальним проблемам салтово- та хозарознавства. Харків, 2013. Вип.3. С. 73–81.
47. Колода В. В. Слов'яни та Хозарський каганат: аспекти взаємодії // Археологічні дослідження Львівського університету, 2021. №25. С. 78–109.
48. Колода В. В. Харківська школа хозарознавства: створення, діяльність в роки незалежності, сучасні проблеми та перспективи // Науково-освітня еліта та формування інтелектуального потенціалу української нації: матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. Харків, 2024. С. 177–194.
49. Комар А.В. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры // Finno-Ugrica. 2000. №1. С. 42–66.
50. Комар А.В., Сухобоков О. В. Вооружение и военное дело Хазарского каганата [Електронний ресурс] // Восточноевропейский археологический журнал. 2000. №2. Режим доступа: http://archaeology.kiev.ua/journal/020300/komar_sukhobokov.

51. Комар А.В. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // *Vita antiqua*, 1999. № 2. С. 111–136.

52. Красильников К.И. Изделия из кости салтовской культуры / К.И. Красильников // *СА*. 1979. №2. С. 77–91.

53. Круглов Е.В. Сложносоставные луки раннехазарского времени // *Хазарский альманах*. 2004. Т. 3. С. 63–73.

54. Крыганов А.В. Вооружение и войско населения Салтово-Маяцкой культуры (по материалам могильников с обрядом трупосожжения) // *Проблемы археологии Поднепровья*. Днепропетровск: Днепропетровский гос. ун-т, 1989. С. 98–114.

55. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння / // *Археологія*. 1993. №2. С. 52–62.

56. Крыганов А.В. Военное дело кочевников Северного Причерноморья конца IV – начала XIII вв. Суми: «Просвіта», 2012. 232 с.

57. Крыганов А.В. Кистени салтово-маяцкой культуры Подонья // *СА*. 1987. №2. С. 63–69.

58. Крыганов А.В. Налучья и их ношение раннесредневековыми кочевниками Евразии // *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Самара, 1996. С. 344–352.

59. Крыганов А.В. Нетайловский могильник на фоне праболгарских некрополей Европы // *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии)*. Самара: СОИКМ им П.В. Алабина, 1998. С. 358–365.

60. Кубарев Г.В. К вопросу о саадачном или «стрелковом» поясе у древних тюрков Алтая // Древности Алтая. 1998. №3. С. 190–197
61. Кухаренко Ю.В. О некоторых археологических находках на Харьковщине // КСИИМК. 1951. Вып. ХLI. С. 99–108.
62. Лаптев О. О. Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 року I. П. Костюченка // Древности, 2012. С. 275–290.
63. Лаптев О.О. Салтово-маяцький кремаційний могильник біля с. Кицівка на Харківщині // Археологія. 2012. №4. С. 95–109.
64. Магомедов М.Г. Происхождение сабель Верхне-Чирюртовского курганного могильника // Материалы по изучению историко-культурного наследия Северного Кавказа. М.; Ставрополь, 2008. Вып. VIII. С. 150–161.
65. Майко В.В. Комплекс оружия, конского снаряжения и бытовых предметов с праболгарского поселения IX – первой половины X вв. в юго-восточном Крыму // Хазарский альманах. Киев–Харьков, 2008. С. 237–263.
66. Мерперт Н.Я. “Верхнее Салтово”. Салтовская культура. - Автореф.... канд. ист. наук. М.–Л., 1949. 18 с.
67. Мерперт М. Я. Из истории оружия племен Восточной Европы // Советская археология. Т. 23. М., 1955. С. 131–169.
68. Михеев В.К., Дегтярь А. К. Раскопки Сухогомольшанского комплекса // АО. 1974. С. 309–322.

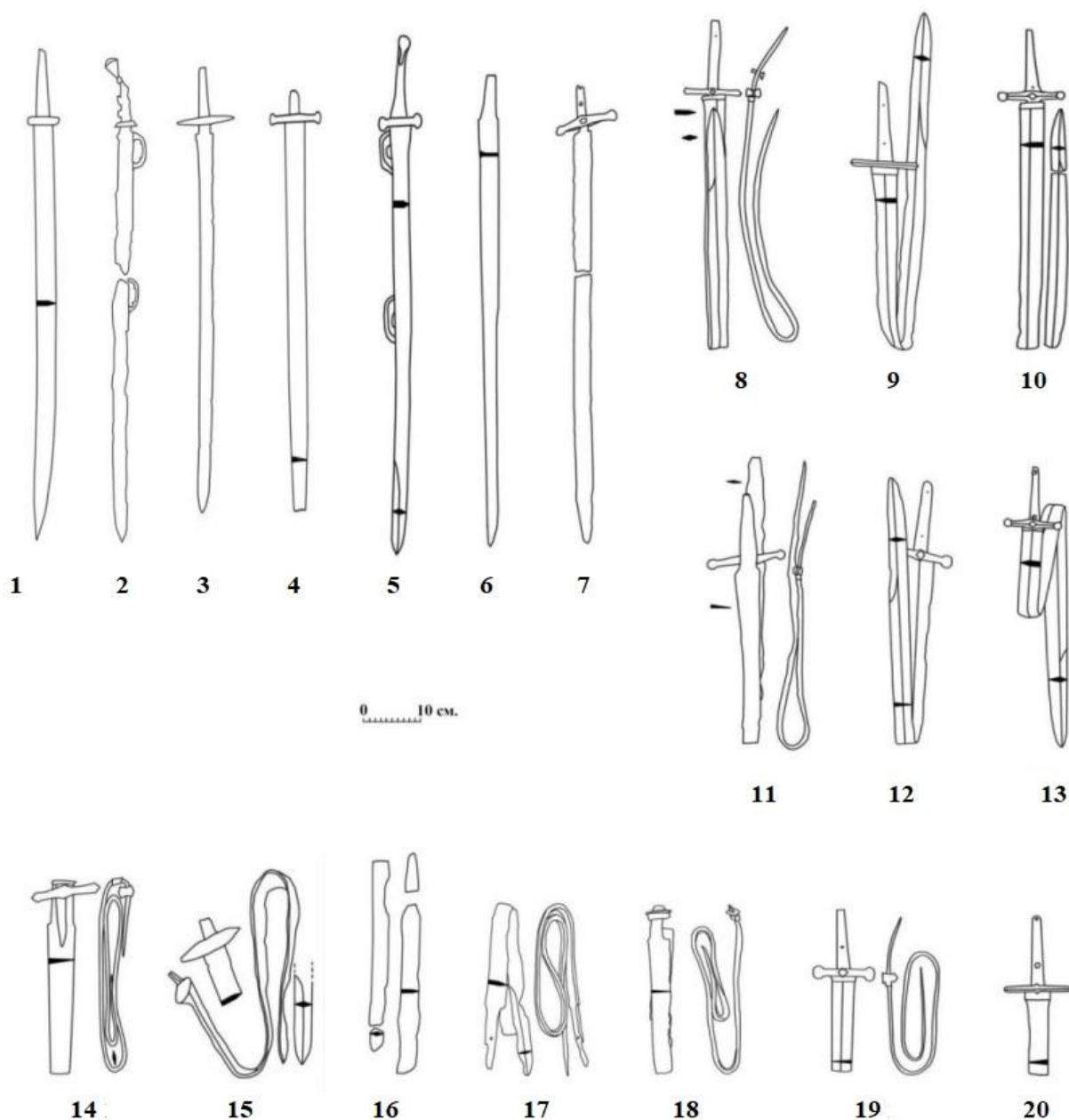
69. Михеев В.К. Погребальный обряд Красногорского могильника салтово-маяцкой культуры // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе. Казань, 1990. С. 45–52.
70. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: «Вища школа», 1985. 148 с.
71. Михеев В.К. Раскопки Сухогомольшанского комплекса // АО . 1974. С. 309.
72. Михеев В.К. Сухогомольшанский могильник // СА. 1986. №3. С. 158–173.
73. Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья–Приазовья в VIII–X вв. // Археология славянского юго-востока. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. С. 43–50.
74. Пархоменко О.В. Поховальний інвентар Нетайлівського могильника VIII–IX ст. // Археологія, 1983. №43. С. 75–87.
75. Покровский А.М. Верхне-Салтовскій могильникъ // Труды XII археологического съезда въ Харьковѣ в 1902 г. М., 1905. Т. I. С. 465–491.
76. Приходнюк О. М. Верхній Салтів // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с.
77. Російські військові зруйнували музей у Верхньому Салтові // Майдан. 7 серпня 2023.
78. Свистун Г.Е Новый кремационный могильник на территории Чугуево-Бабчанского лесничества (предварительная информация) // Салтово-

- маяцька археологічна культура: проблеми та дослідження: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «XVI Слобожанські читання». Харків, 2012. Вип. 2. С. 79–89.
79. Свистун Г.Е. К вопросу о военно-стратегическом назначении салтовских городищ в лесостепной зоне северскодонецкого микрорегиона // Хазарский альманах. Киев–Харьков, 2012. Том. 10. С. 146–158.
80. Свистун Г. Є. Фортифікація городища Верхній Салтів. // Степи Європи в епоху середньовіччя. 2009. С. 459–478.
81. Семенов-Зусер С.Л. Розкопки коло с. Верхнього Салтова 1946 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. 1949. Т. 1. С. 112–137.
82. Семенов-Зусер С.Л. Дослідження Салтівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Т. 3. С. 271–284.
83. Сергеева М.С. Орнаментация изделий из дерева и кости в лесостепном Поднепровье в X–XIII веках // Вопросы истории славян. Археология. Этнография. 1998. Вып. 12. С. 83–95.
84. Скидра В. В. Археологічна наука в Харківському університеті (1805–1920 рр.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 164 с.
85. Скидра В. В. Салтовская культура в исследованиях ученых Харьковского университета в 40–60-х годах XX века // LAUREA. Харків, 2007. С. 206–212.
86. Скидра В. В. Средневековые памятники в исследованиях Б. А. Шрамко // Проблемы археологии Восточной Европы: К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харків, 2008. С. 121–131.

87. Тортика А.А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья-Придонечья в контексте хазарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений // Хазарский альманах. Харьков: «Каравелла», 2002. Т. 1. С. 140–150.
88. Тортика А.А. Северо-западная Хазария в военно-политической системе Хазарского каганата: к постановке проблемы // Степи Европы в эпоху Средневековья. Донецк: ДонНУ, 2005. Т.4. С. 7–16.
89. Тортика А.А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). Харьков: Харьковская государственная академия культуры, 2006. 553 с.
90. Хоружая М.В., Аксенов В.С. Катакомбные захоронения Верхне-Салтовского археологического комплекса (к вопросу освоения аланским населением верхнего Подонцовья) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України. Луганск: Шлях, 2005. С. 154–156.
91. Хоружая М.В. Катакомбные захоронения главного Верхне-Салтовского могильника (раскопки 1984 года) // Степи Европы в эпоху Средневековья. Донецк: ДонНУ, 2009. Т. 7. С. 259–294.
92. Хоружая М. В., Аксенов В. С. К вопросу о количестве катакомбных могильников у с. Верхний Салтов. // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Бориса Андреевича Шрамко. Харьков: Курсор, 2008. С. 19–27.
93. Хоружая М.В. Половозрастная дифференциация детских погребений по материалам катакомбных могильников Верхне-Салтовского археологического комплекса // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк, 2014. Вып. 6. С. 438–448.

94. Шрамко Б.А. Орудия производства и оружие салтовской культуры // Пятая студенческая научная конференция, посвященная XI съезду ВЛКСМ: Тез. докл., 3–7 апреля 1949. Харьков, 1949. С. 124–126 .
95. Шрамко Б.А. Кераміка салтівської культури // Ученые записки ХГУ. 1959. Т. 100. Труды історичного факультету. Т. 7. С. 241–267.
96. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. Харків: Вища школа, 1962. 404 с.
97. Шрамко Б.А. Погребения VIII–X вв. у с. Пятницкое в Харьковской области // Древнерусское государство и славяне. Минск: Наука и техника, 1983. С. 48–50.
98. Aksenov V. The Early Medieval Verkhniy Saltov Burial Ground Sepulchral Rite: the Experience of Statistical Analysis // [Arheologia](#). 2018. №2.
99. Iotov V. A note on the «Hungarian sabers» of medieval Bulgaria // The other Europe in the middle ages: avars, bulgars, khazars and cumans. Leiden; Boston: «Brill», 2008. P. 327–338.
100. Petrukhin V.J. Khazaria and Rus`: an examination of their historical relations // The World of the Khazars. Leiden; Boston: «Brill», 2007. P. 245–268.

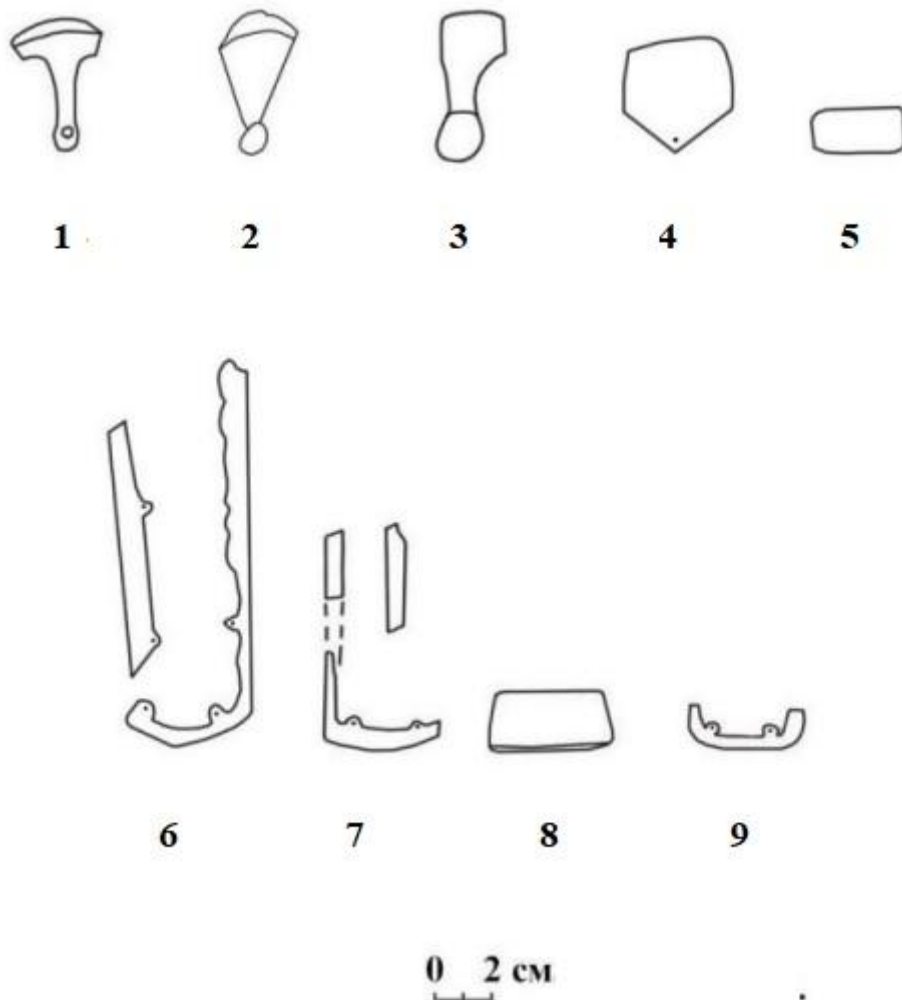
Додатки

Мал. 1. Шаблі та мечі

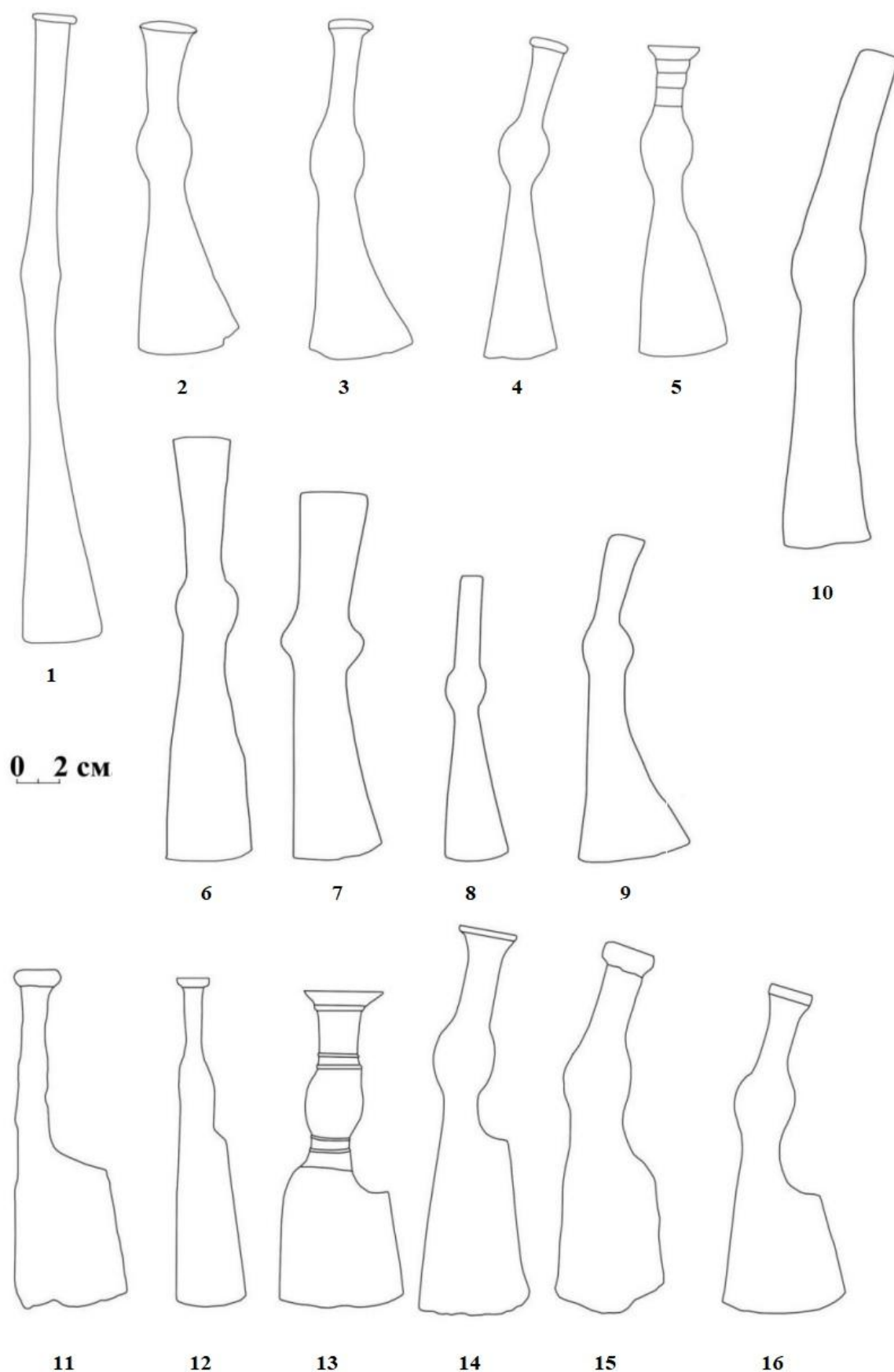
1. Старосалтівський могильник, кат. № 12 [Аксьонов, 1999. Мал. 2, 25];
 2. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1911, кат. № 1 [Мерперт, 1955. Мал. 1, 5]; 3. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1902, кат. № 23 [Покровський, 1905. Табл. XX, 2]; 4. Нетайлівський могильник, пох. №342 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 19]; 5. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №99 [Аксьонов, 2010в. Мал. 1, 1]; 6. Красногорівський могильник, пох. №150 [Аксьонов, Міхєєв, 2009. Мал. 5, 11]; 7. Пох. біля с. П'ятницьке [Шрамко, 1983. Мал. 11, 15]; 8. 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №1 [Аксьонов, 2005а. Мал. 1, 4]; 9. Сухогомольшанський могильник, комплекс XV [Аксєнов, Міхєєв, 2006. Мал. 79, 1]; 10. Красногорівський могильник, пох. №101 [Аксьонов, 2005в. Мал. 3, 1]; 11. Кочетокський могильник, пох. №1 [Свистун, 2012. Мал. 5, 3]; 12. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал.

62, 1]; 13. Красногірський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхєєв, 2009. Мал. 3, 14]; 14. комплекс у Суха Гомольша [Колода, 2012. Мал. 9, 4]; 15. 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №3 [Аксьонов, 2005а. Мал. 4, 6]; 16. Нетайлівський могильник, пох. №376 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 8]; 17. Кочетокський могильник, яма №3 [Свистун, 2012. Мал. 4, 4]; 18. Кочетокський могильник, підйомний матеріал [Свистун, 2012. Мал. 8, 3]; 19. Сухогомольшанський могильник, пох. №175 [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал. 40, 10]; 20. Сухогомольшанський могильник, комплекс I [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал. 11, 1]

Мал. 2. Навершья рукоятей та наконечники піхов.

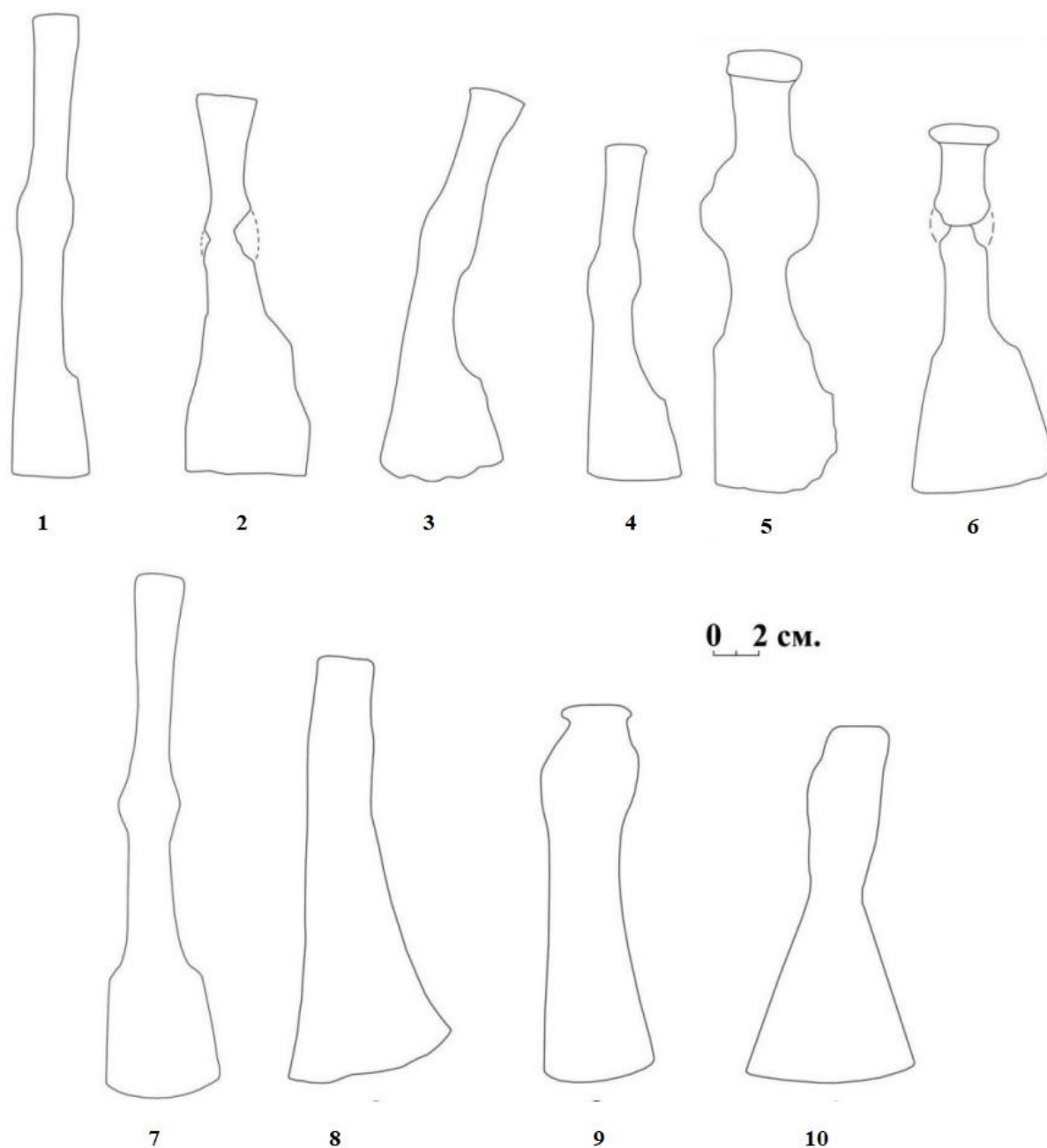
1. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №99 [Аксьонов, 2010в. Мал. 1, 18]; 2. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1911, кат. № 1 [Мерперт, 1955. Мал. 1, 5]; 3. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1902, кат. № 22 [Покровський, 1905. Табл. XX, 1]; 4. Красногорівський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 3, 17]; 7. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1902, кат. № 23 [Покровський, 1905. Табл. XX, 2]; 8. Красногорівський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 3, 16]; 10. могильник Лисий 265 Горб, погр. № 1 [Аксьонов, Воловик, 1999. Мал. 1, 7]; 12. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №99 [Аксьонов, 2010в. Мал. 1, 21]; 13. Сухогомольшанський могильник, погр. №175 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 40, 9].

Мал. 3. Бойові сокири.

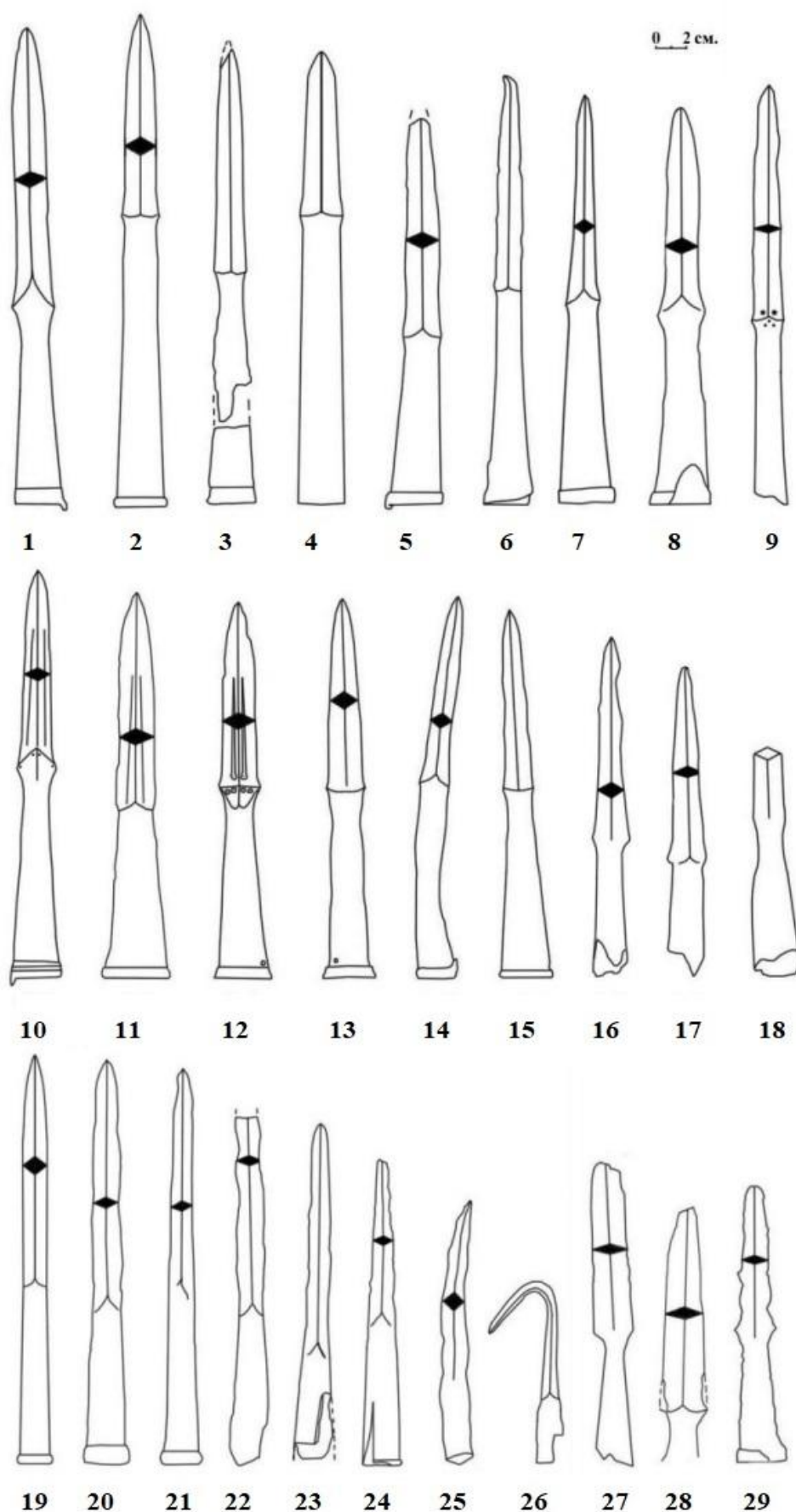
1. комплекс у с. Суха Гомольша [Колода, 2012. Мал. 9, 1]; 2. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал. 63, 7]; 3. Сухогомольшанський могильник, комплекс XVI [Аксєнов, Міхєєв,

2006. Мал. 72, 3]; 4. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №96 [Хоружа, 2014. Мал. 5, 7]; 5. Сухогомольшанський могильник, погр. №214 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 48, 7]; 6. 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №3 [Аксьонов, 2005а. Мал. 4, 3]; 7. Сухогомольшанський могильник, комплекс VII [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 78, 6]; 8. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №26 [Колода, 2004. Мал. 13, 2]; 9. Рубіжанський могильник, кат. № 3 [Аксьонов, 2001. Мал. 5, 22]; 10. 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №3 [Аксьонов, 2005а. Мал. 4, 4]; 11. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1984, кат. №3 [Хоружа, 2009. Мал. 3, 11]; 12. Верхньосалтівський IV могильник, кат. №21 [Колода, 2004. Мал. 5, 17]; 13. Красногорівський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 4, 1]; 14. Сухогомольшанський могильник, погр. №175 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 41, 7]; 15. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1984, кат. №20 [Хоружа, 2009. Мал. 11, 15]; 16. Красногорівський могильник, пох. №216 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 1, 16].

Мал. 4. Бойові та Господарські сокири сокири.

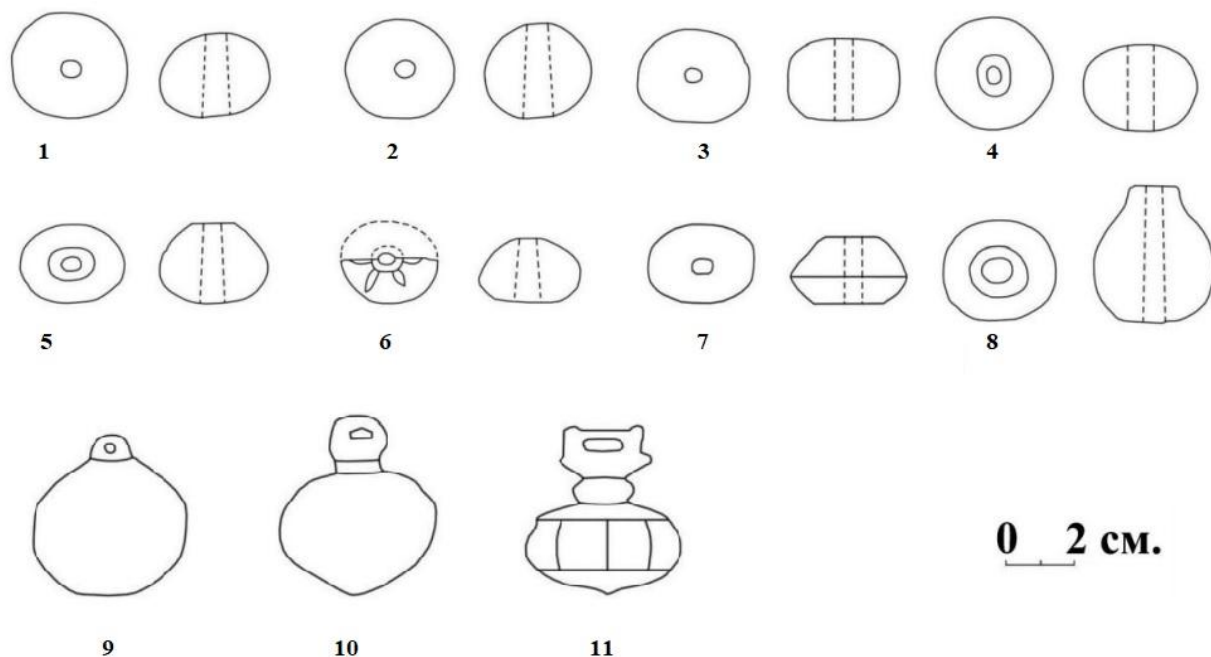
1. Сухогомольшанський могильник, комплекс XIII [Аксенов, Міхеєв, 2006. Рис. 78, 12]; 2. Красногорівський могильник, пох. №264 [Аксенов, Міхеєв, 2009. Мал. 7, 2]; 3. Кочетокський могильник, пох. №1 [Свистун, 2012. Мал. 5, 5]; 4. Сухогомольшанський могильник, пох. № 203 [Аксенов, Міхеєв, 2006. Мал. 47, 42]; 5. 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №3 [Аксенов, 2005а. Мал. 4, 5]; 6. Красногорівський могильник, пох. №150 [Аксенов, Міхеєв, 2009. Мал. 5, 13]; 7. Сухогомольшанський могильник, комплекс V [Аксенов, Міхеєв, 2006. Мал. 19, 4]; 8. Сухогомольшанський могильник, пох. № 42 [Аксенов, Міхеєв, 2006. Мал. 17, 1]; 9, 10 – комплекс у с. Суха Гомольша [Колода, 2012. Мал. 2, 1, 2];

Мал. 5. Наконечники списів.

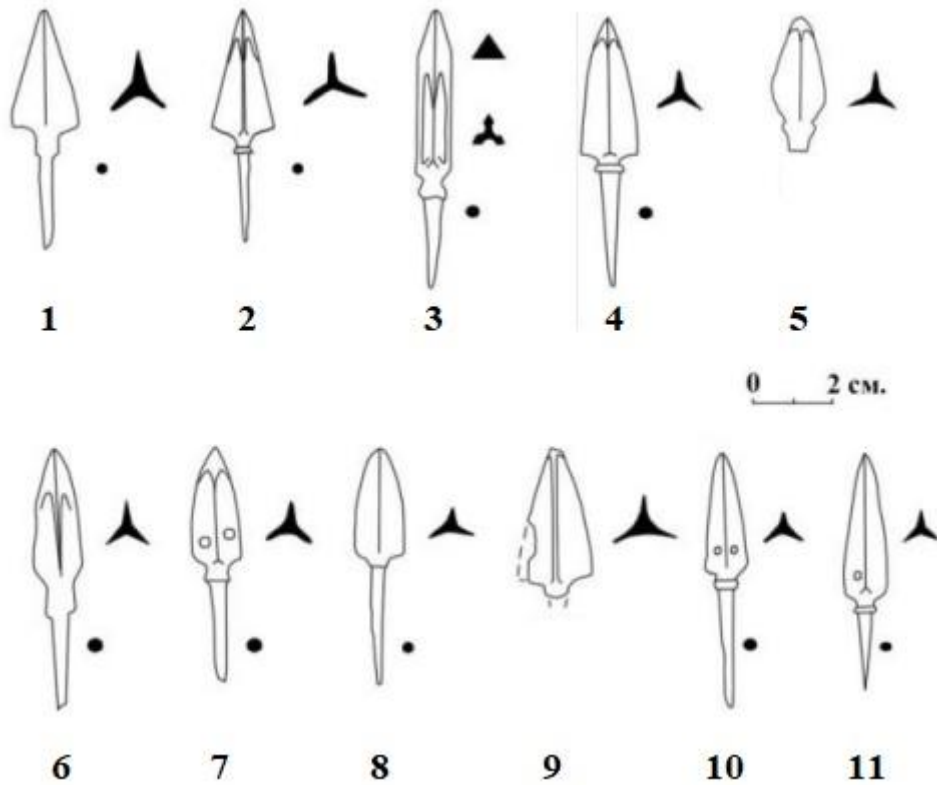
1. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 63, 17]; 2. – 1 км. від Сухогомольшанського могильника, комплекс №1 [Аксьонов, 2005а. Мал. 1, 6]; 3. могильник Лисий Горб, пох. № 2

[Аксьонов, Воловик, 1999. Мал. 2, 8]; 4. - Нетайлівський могильник, пох. №342 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 15]; 5. Нетайлівський могильник, пох. №522 [Аксьонов, 2014а. Мал. 6, 5]; 6. Сухогомольшанський могильник, комплекс XV [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 80, 1]; 7. Село Нетайлівка 2, пох. №1 [Аксьонов, Криганів, 2009. Мал. 3, 12]; 8. Нетайлівський могильник, пох. № 466 [Аксьонов, Міхеєв, Хоружа, 2009. Мал. 3, 8]; 9. Могильник Лисий Горб, пох. № 1 [Аксьонов, Воловик, 1999. Мал. 1, 10]; 10. Красногорівський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 4, 3]; 11. Красногорівський могильник, пох. №101 [Аксьонов, 2005в. Мал. 3, 17]; 12. Сухогомольшанський могильник, комплекс XVI [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 72, 1]; 13. Сухогомольшанський могильник, пох. №175 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 41, 6]; 14. Сухогомольшанський могильник, комплекс XVII [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 81, 8]; 15. Сухогомольшанський могильник, комплекс V [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 19, 3]; 16. Красногорівський могильник, пох. №282 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 2, 9]; 17. Красногорівський могильник, пох. №150 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 5, 12]; 18. Сухогомольшанський могильник, комплекс III [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 55, 8]; 19. Нетайлівський могильник, пох. №525 [Аксьонов, 2014а. Мал. 3, 5]; 20. Нетайлівський могильник, пох. № 437 [Аксьонов, 2009. Мал. 6, 4]; 21. Нетайлівський могильник, пох. № 431 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 14]; 22. Нетайлівський могильник, пох. №491 [Аксьонов, 2010а. Мал. 2, 1]; 23. Нетайлівський могильник, пох. №371 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 17]; 24. Красногорівський могильник, пох. №293 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 6, 18]; 25. Пох. у с. П'ятницьке [Шрамко, 1983. Мал. 11, 14]; 26. Сухогомольшанський могильник, підйомний матеріал [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 87, 1]; 27. Сухогомольшанський могильник, пох. №267 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 69, 12]; 28. Нетайлівський могильник, пох. № 413 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 16]; 29. Кочетокський могильник, пох. №1 [Свистун, 2012. Мал. 5, 3].

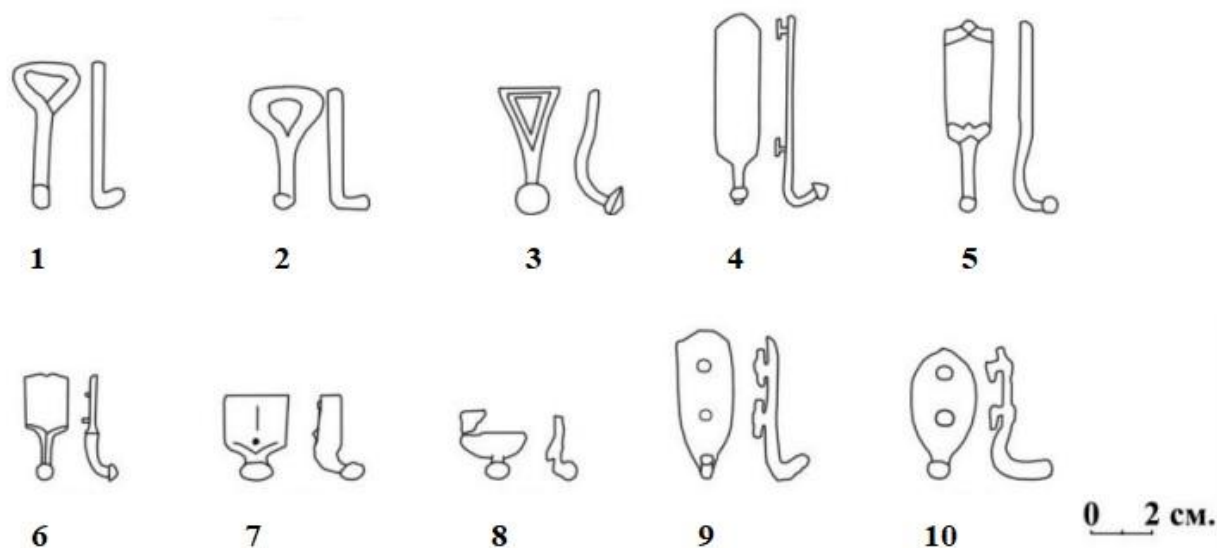
Мал. 6. Кістини

1. – 2. Кочетокський могильник, пох. №2 [Свистун, Квітковський, 2013. Мал. 5, 1]; 3. Сухогомольшанський могильник, знахідка з культурного шару [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 85, 15]; 4. Сухогомольшанський могильник, пох. №274 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 70, 6]; 5. Сухогомольшанський могильник, пох. № 89 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 24, 39]; 6. Сухогомольшанський могильник, пох. №246 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 61, 11]; 7. Нетайлівський могильник, пох. №376 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 7]; 8. Сухогомольшанський могильник, пох. № 122 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 30, 8]; 9. Нетайлівський могильник, пох. №525 [Аксьонов, 2014а. Мал. 3, 1]; 10. Верхньосалтівський могильник, розкопки 1902, кат. № 22 [Покровський, 1905. Табл. XX, 7]; 11. Сухогомольшанський могильник, пох. № 54 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 17, 11].

Мал. 7. Наконечники стріл.

1. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 63, 3]; 2. Красногорівський могильник, погр. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 3, 6]; 3. Комплекс у с. Суха Гомольш [Колода, 2012. Мал. 8, 4]; 4. Красногорівський могильник, пох. №254 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 3, 13]; 5. Нетайлівський могильник, пох. №349 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 3]; 6. Комплекс у с. Суха Гомольша [Колода, 2012. Мал. 8, 10]; 7. Сухогомольшанський могильник, пох. № 17 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 10, 5]; 8. Красногорівський могильник, пох. №101 [Аксенів, 2005в. Мал. 3, 10]; 9. Красногорівський могильник, пох. №282 [Аксьонов, Міхеєв, 2009. Мал. 2, 4]; 10. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхеєв, 2006. Мал. 63, 1]; 11. Комплекс у с. Суха Гомольша [Колода, 2012. Мал. 8, 13].

Мал. 8. Ковчані гаки.

1. Кочетокський могильник, підйомний матеріал [Свистун, 2012. Мал. 8, 31]; 2. Старосалтівський могильник, кат. № 12 [Аксьонов, 1999. Мал. 2, 6]; 3. Верхньосалтівський могильник, катакомба №15 (розкопки 1984) [Хоружая, 2009. Мал. 8, 19]; 4. комплекс у Сухої Гомольші [Колода, 2012. Мал. 8, 16]; 5. Красногорівський могильник, пох. №264 [Аксьонов, Міхєєв, 2009. Мал. 7, 9]; 6. Могильник Кицівка, підйомний матеріал [Лаптев, Аксьонов, 2012. Мал. 8, 14]; 7. Нетайлівський могильник, пох. №371 [Аксьонов, Хоружа, 2005. Мал. 7, 6]; 8. Верхньосалтівський могильник, кат. №23 [Колода, 2004. Мал. 8, 45]; 9. Сухогомольшанський могильник, підйомний матеріал [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал. 87, 13]; 10. Сухогомольшанський могильник, пох. №252 [Аксьонов, Міхєєв, 2006. Мал. 63, 9].